This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

M - 2697

शिर्षक	ग्रंथकार	विषय	विस्तार (पुर्ण/अपूर्ण)	टिकाकार	आकार	पृष्ठे	लिपी	सामग्री	Lines per page	Letters per line	Condition & age (शके/विक्रम सवंत)	Additional Particulars / Remark
कात्यायनभाष्य अ. ५	कर्कोपाध्याय	वेदांग	पूर्ण	-	३/२	५०	संस्कृत	कागद	९	३९		

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

+॥ पिंडपितृयज्ञ इति पिंडदानकर्म नाम अर्थात् गमा इंह्रोयं ... पिंडैः पितरमर्चः ॥+

श्रीगणेशाय नमः। अपराह्णे पिंडपितृयज्ञश्चंद्रादर्शने ऽमावास्यायां श्रुत्यर्थमनुविधिसूत्रम्। आचार्ये
१ ण पौर्णमासमनुविहितं इदानीमवसरप्राप्तं दर्शस्यानुविधानं कर्त्तव्यम्। तत्र च प्राक्कालीनः पिंडपितृयज्ञः
पूर्वापराध्वरोत्तरमेति २ सोऽनुविधेय इत्यत आह अपराह्णे पिंडपितृयज्ञ इति अह्नोऽपरो भागोऽपराह्णः तृतीयो भाग इत्यपरे वा। शब्दसामर्थ्यात् ३
कुतः यस्मात् पूर्वाह्णो वै देवानामित्युपक्रम्य अपराह्णः पितॄणामिति। पिंडपितृयज्ञ इति। होमस्य तादर्थ्याद् समासः ४
दर्शनात्। परे वैः प्रसृतोऽथैतस्मित्तन्योऽदहातीति। मासि मासि वोऽशनमिति। यमह चंद्रं वैषुन पुरस्तान्न पश्चाद् एवानि अध्यार्थः ५
अवस्थता वा ६ ददृशेऽथैऽभोदहातीत्स्याहस्सपिंडदानमेवाभिधीयते। न ज्योतिष्टोमादि। प्रयोजनं तत्करणे आवृत्तिः। चंद्रादर्शनम स्म लोपुनः क्रियावृत्तिः ७
मावास्यायामपि भवतीति तस्यां भूयिष्ठममावास्यायां विशिष्यते। तदेवोच्यताममिति चेत्। नाऽमावास्याशब्दस्य कर्मविषयत्वा एम
त् पितृदृष्यते। चतुर्होत्रा पौर्णमासीमभिमृशेत् संचहोत्रामावास्यामिति। तत्र को दोषः। चतुर्दश्युपवासपक्षे पिंडप्राप्नोति। पिंडपितृयज्ञः ८
उद्देशस्थांतरीयं चतुर्होत्रा नामक ... पौर्णमास्यां आर्ष्य संस्पर्शो ... ८ तद्वदमावास्यायामिति ८ अस्तु तथेति चेत्। न। श्रुतिविरोधात्। परे वैषन पुरस्तान्न पश्चाद् ददृशे इति। अनेन च सूत्रेणोपलक्ष्यते। तस्मिन् क्षीणे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चतुर्दश्या चसंयुक्ता अमावास्या भवेद्यदि ॥ स्पर्धमानां तां विदुः केचिद्गताध्वामिति चापरे ॥ ॥ २ ॥

चातुर्दश्यां

ग्रुतोध्ववितित: भव: १

दर्शा[illegible]कालेपिंडपितृयज्ञ इतीति हि श्रूयते। स च परमस्यामः। इतरस्य तु प्रसहमेव भवति। एवं च सति परमस्यापि विध्दिष्टएवकाले पिंडपितृयज्ञो नान्यत्रेति। यथा राजसूये पशु मध्ये आमावास्ये। दाक्षायणे यज्ञे वैदिकामावास्यायां। पिंडपितृयज्ञो भवति। २

द्रष्टेपि चंद्रमसः परस्मिन्परमस्यामेवेति किं मत एव वद ईवैषनपुरस्तान्नपश्चाद्दृश्येरेति स्मोपलक्षणार्थत्वात्तस्मि

फलहः। २ न्क्षीणे दर्शा इत्यापद्यते क्षीणे दर्शात्समंदृष्टः हकुयी दैवेमथापितृमधेति। दक्षिणाग्नेः श्रपणं होमश्च। गार्हपत्या द्दवनीयाः। पदाहार्यं वचनात्। परिस्तीर्यं तं पूर्ववत्सान्त्रासादनमेकदः। तमिसवाच्यमानेनतापतेकस्य परिस्तरणमि

तित तन्त्रिः दर्भाः। पूर्ववदिति श्रपणस्य पश्चादुत्तरतश्चाः यवं चेति। इंहताभाभूदिति सेकत्वादिति। अपरेण गार्हपत्यं चरुमपूर्ण चरु इति स्थालीसं ज्ञा ५

ठं स्रुवं वा तूष्णीं गृहीत्वोत्तरेण दक्षिणाग्निमवहंतीति विघ्नत। संजघनेन गार्हपत्यमिति वचनात्। अपूर्णता चरोः स्रुच तंडुलग्रहणविषयि णी चं ७

श्च अपूर्णं पितृणामिति। तूष्णीमिति च लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः। नत्वत्र मंत्रप्राप्तिरस्य पूर्ववत्वाद् उत्तरेण दक्षिणा

ग्निं तिष्ठन्नवहंतीति वचनात्। सकृत्सुत्रीकरोति। फलीकरणं पुनः [निरिति] पुनर्लोके प्राप्तमतः सकृदुच्यते। सान्तंडुलम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१७

चतुर्थीशारदाहिते १ ॥ पूर्वं श्रपयित्वाभिघार्योद्वास्य मेक्षणेन जुहोत्यग्नये यम इति सोमायेति च । सा स्याद्वः सकलतंडुलवाची प्रसिद्धेः इय
२ इष्वत्पचं २ हविस्तत्रान्वा । वाकमत्रो पाते श्रुत्ताः श्रुतं पितॄणामिति । प्रसिद्धिरनैकांतिकी । गुहृण्यपि स्याद्वःप्रयोगात् पूर्णे वैदेवा स्तुवे २
चतुर्थीशारदाहिते ३ नामद्वयूर्णे मनुष्याणामुपर्यद्धं पितॄणामिस्य घूर्णं ग्रहणं । अपयित्वाभिघारयत्साज्येन । तत्कुतो मंत्रापिहर्सेना
औपदिक माज्यं सस्कार भावात् ४ तं आज्येनाभिघार्येति । तच्च यथा कथंचिद्भिघारणमात्रं । नियमाभावात् । उद्वासनं दक्षिणतः पितृत्वात् पूर्वेणानी
यमेक्षणेन जुहोत्यग्नय इति सोमायेति च । तच्च वैकंकतमयमाहुतिसंबंधात् । होमश्च यज्ञोपवीतिना प्राङ्मुखेनै
१ अंगानि प्रधान सद्दहोत्य वैमेवच्चला सानिमन्वेति ५ वाहैवत्वात् सउद्वास्याग्नोद्वे आहुती जुहोतिदैवेभरति । नवा । पित्र्यकर्मांगत्वात् प्रधानोपचारन्यायाच्चांगानां
अंगानि प्रधानोपचाराणि भवंतीद्दहस्तत्रदृष्टांतयतिदे महापितृयज्ञे चहैवाज्यग्रहणेयज्ञोपवीतिविधानात् । सयज्ञोपवीतिभूत्वाज्यानिगृह्णातीति । प्राचीनावीतिरिति एम
वेत्ना । अनन्यपरत्वाहाकस्य । मंत्रलिंगाच्च । कव्यवाहनाय पितृमत इति कव्यवाहनः पितॄणामिति पितृसंबंधात् । २
तस्मात्पित्र्यवद्देवहोमः । प्रास्यत्तदक्षिणेनोल्लिखतिअपहताइत्यपरेणवा । अग्नेर्मेक्षणमनुप्रहरत्यनीति । दक्षिणेना

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पितृतीर्थं यथा स्यात् तथा

अमेनस्तु प्रेत… यीतिनार मनुष्यतीर्थेन २

१ दैवेन ।

परेण वा स्फ्येनेति । [illegible] दर्भान्स्तृणाति । उल्मुकं परस्तात्करोतीति पूर्वाण्णीति । लेखामाः उदकपात्रेणावनेजयत्सव्यं पसव्य सहार्थे हि…तीया १

इ सव्येन दक्षिणसामर्थ्यात् । अत्राभिनेयश्रुतिः घाटितो उदकपूर्णसामर्थ्यादिति । रत्निचैवेदेवे भोज्जुहस्तुद्वारेति मनु

ष्ये भोप्येवं पितॄणामिति । पाणेर्हि तीर्थचतुष्टयं अग्रे देवतीर्थं । मूले मनुष्याणामिति । अथैव पित्र्यं अंगुष्ठमूलं प्राक ति

ष्ठिका प्रदेशो वा । तत्रांगुष्ठमूले पितृतीर्थं स्मर्यते दक्षिणसव्य मिति । कनिष्ठिकोद्देशो हि सव्यता भवति । सा च पित्र्ये

नुचितेति । असावव नेनिक्ष्वेति यजमानस्य पितृप्रभृतित्रीन् आख्याविति नामादेशः । एवं कं यजमाने पितृप्रभृतित्रीन्

सवनेजयति । उपमूलं सह दर्भाः छिन्नानि लेखायां दत्वा यथावनिक्तं पिंडान् ददाति सव्यं सावेत्तत्रेति । अन्नमिति चाध्याहा

रः । उपमूलमिति सप्तम्यर्थे विग्रहोनिसमासः । मूलसमीपे यथानि सह दर्भाश्छिन्नानि तृणानि तानि उपमूलं दत्वा निर्वहीय दोषसंज्ञने । छिन्नानीत्यर्थः

तृणानि । अन्यत्रापि तृणार्थे दर्भसु कर्ता । लेखायां दत्वा यथावनिक्तं यत्र यत्रावनेजनं दत्तं तत्र तत्र पिंडान्ददात्स सावेत्ते मंत्रेण

नरंति पितृप्रभृति । यथेवतामन्विति विवेके । मंत्रेणैषं कुर्वेति । अत्र पितरो रसुत्तोदडास्त आत्मनात पिंडानामाभिमुख्ये

आसधारणं अभिव्याप्य ८

एतत्ते … स्वधा ८

अर्कपदं दर्शयति …

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नोल्मुकमपरदक्षिणं गत्वोदङ्ङास्ते तमनाः इत्योकः आवृत्य आमीमदंतेति जपति। आवर्तनं तु नैवमार्गेण। अयोपपूर्व
३ स्य जपतीसुपदेशात्। अवनेज्य पूर्ववन्नीविं विस्रंस्य नमो वः संजलिं करोतीति। विस्रंसनोपदेशात् पूर्वमेव नीवि
मर्हरिधानं। प्रतिनमस्कारमंजलिकरणम्। षट्कृत्वो नमस्करोतीति वचनात्। षट्कृत्वो नमस्करोतीति सूत्र
कारानुपदेशान्नेति चेत् स्यात्। महापितृयज्ञे उक्तत्वात्। षड्भिर्नमस्कारा इति। श्रुतेश्चतुर्लभ्यत्वात्। एतद्व इत्युपास्यति
सूत्राणि प्रतिपिंडं। बहुवचनोपदेशात् त्रीणि त्रीणि। ऊर्णा दशा वा। वेति विकल्पः। वयस्युत्तरे यजमानलोमानि
वा। उत्तरस्माद्ग्रहणाद्वै वयसी अभिप्रेते। ततश्चोर्ध्वं पंचाशत्तं। ऊर्जमित्यपो निषिंचति पिंडमूलेषु। तर्पयत मे पितॄनिति
लिंगात्। अवधायावजिघ्रति यजमानः। सचायं यजमानसंस्कारः स यजमानभाग इति कुवनात्। ततश्चाध्वर्युरव
जिघ्रति। अथावजिघ्रति प्रस्तवधान्यं पिंडानिति। प्रतिप्रयोगसामर्थ्यादध्वर्युरेव प्रस्तवधानं स्वपूर्वप्रयोगान्नेति चे ३
त् स्यात्। कालार्थत्वान्निरूप्याज्यं प्रातर्होहनमिति यथा। उल्मुकं सकृदाच्छिन्नाग्नौ। आदधातीति वाक्यशेषः।

प्रकर्षेणाहृताः प्रेताः परेताः मृताः तेभ्यो ददाति। मीयाः पितरः पितृपितामहप्रपितामहाः यस्यासौ जीवत्पितृकः। नूनं तत्र जीवत्पितृप्रपितामहादिभ्यः तेषामन्यतमे जीवति जीवन्तं हित्वा पिप्रन्तर्ते ते दानं। इति चेन्न। न व्यते मा। रसाह। नन्वेवं तेन व्यवायेऽकुर्वीत। जीवन्पितरं वापितन्यं वा प्रपितामहं वा लिकम्य नद्यापदिति शास्त्रान्तरे श्रुतत्वात्॥२
तारीत्यः। ये आद्यैर्दीयं प्रथमो[illegible]पिंडोऽदिनी योऽपुत्रदः स्मृतः। स्मृत्युद स्मृतत्वीयो वैत स्मा मध्यमप्राशयेत्॥१॥

तत्र च पूर्वं सहृदां छित्त्वा निष्ठत्वात्तत्र लुकं। सहृदां छित्त्वा ह्यभि भाद्रधातिपुनर्लुकमपि स्तं जतीति वचना
त्। अजादित्वादस्त्वात्पूर्वनिपातः। आधत्तेति मध्यमपिण्डं पत्नी प्राश्नाति पुत्रकामा। प्रसवमर्थ्येति वाक्यशेषः
पिंडपितृयज्ञस्याधिकारनिरूपणायाह। प्रेतेभ्यो ददाति। जीवत्पितृकोऽपि दद्याति। जीवन्तं हित्वा पिंडदानं प्रवर्तत एव। पि
तृयज्ञस्याविशेषविषयत्वात्। जीवत्पितृकस्य होमान्तं कर्म स्यात्। न प्रवर्तेत जातूकर्ण्यः। यस्मान्न जीवेन त्वनेन। यन्म
ते दा नेजातूकर्ण्यः। किं मितिनव्यवेते। न जीवन्तमतिदद्यादिति श्रुतेः। न जीवन्तमतीत्य ददाती ति[illegible]स्वान्तरे श्रुतत्वात्॥
अतो होमान्तं कर्म स्यात्। अनारम्भो वा। यद्येवं अनारम्भ एव श्रेयान्। कुतः दानस्य प्रधानभूतत्वात्। न च प्रधानाभावे गुणा
नां प्रवृत्तिरस्ति। अतो अनारम्भ एवेत्सवधार्यते। चतुर्दश्यामुपवासपक्षे अमावास्यायां पूर्वाह्णे दर्शयागः। तत्र चापराह्णे प
श्वात् पिंडपितृयज्ञः। अमावास्योपवासे पूर्वेद्युः प्राप्नोति। तत्र नियममप्रासे आह। पूर्वोङ्गत्वात्। पूर्वेण वा दर्शात् पिंडपितृयज्ञो
न पश्चात् कृत्वा एतत्तदंगप्रतिपादकवाक्यात् पूर्वेद्युः पितृभ्यो यत्तं निष्क्री यमाणं देवेभ्यः प्रतनुते इति। अमावास्यायां पू

अनारम्भो वा। कुतः।
होमान्तं कर्म स्यात् दे
अमावास्यां पि
यज्ञः पूर्वेद्युर्गः
अंगप्रतिपादितं तदंगत्वं आह
ओनो द्देति सुत्रलक्ष्य
माण चतुर्दश्युपवास
पक्षे।
ओनोदेस्तेत सूत्रे
ण सर्वमेवा चतुर्दश्य
उपवासः अमावा
स्यायागः इति प
क्षे।

लमिहस्यद्धिपणं।१। अमावास्याशब्दस्य समभिव्याहारात् नाक्येन तेन लाघुभा॥ नन्वमावास्याशब्दः कालवचनो न कर्मवचनः। मैवं। कर्मणोप्यसौ वाचक एव। तस्मात् हमाभाव्यकरण्यात्
यएवंविद्वानमावास्यायां यजत इति। तथापि कथं निश्चयः कर्मैवाभिधीयते इत्युच्यते॥ फलकल्पनापरिजिहीर्षया कर्मैवाभिधीयते। निष्कृष्य वचनं चांगत्व
मेन दर्शितं॥२॥

श्रोत्योपं।
+ कुतः प्रकरणभेदात २

मैमिनिमतानुसादिदं पुनि पक्षरूपं

वैभवति। इदमेव विचार्यते। किं पिंडपितृयज्ञो दर्शांगं उतानंगमिति। किं तावत्प्राप्तं। अनंगमिति ब्रूमः। प्रकरणकारलं

४ मीमांसिमतलक्ष्यरेण पूर्वपक्षरूपं सूत्रं २
लिंगाः। तत्र हि वचनात् नाहिताग्निश्रुतिमोः। नंगप्रकरणपरिपठितमंगं भवति। नचायं तत्प्रकरणेपठ्यते। किंच काल

मेदात्। पूर्वाह्ने। परा अपराह्णे। संगतानां चैककालता भवति। अपिच लिंगं भवति। यःप्रणीता गृहीताः पौर्णमासेन यजेत पिंडपि

शोगंरूध्याति२
तृयज्ञेनैवामावास्यायाममुं वैरुंधे। अमावास्यमन्तरेणापि पिंडपितृयज्ञं दर्शयति। तत्रानंगत्वमुपपद्यते। अनुवचनमन्त्र दर्शयति

पुरोडाशेन
र्शांगं भवति। कथमेषां पितृयज्ञो नंतरितो भवतीति। अथांगं स्यात्। कथमेषाममावास्यः। हविरनंतरितं भवति। तस्मात्तेदर्शा

अमावास्यायागस्यस्या नापसापिमित्यद्धौविधी यते५
वैसेमावास्याग्नहेरोर्वानुगृहीताः पितृयज्ञः। अनुग्रहवचनं ह्यथयतो पपद्यते। अपिचानाहिताग्निश्रुतिर्भवति। अप्य

नाहिताग्निनाकार्यइति। अंगत्वे हि दर्शे असत्यग्निन क्रियेत। ततोप्यनंगमिति। अंगं वा समभिव्याहारात्। अथवांगं पिंडपि ए म

लेदवश्चैवाच्यम साहर्रे
तृयज्ञः। कुतः। तत्। समभिव्याहारात्। समभिव्येकीभावेनाभिव्यवहारणं। समभिव्याहारो एवाक्यं वाक्यादिसथेः पूर्वे ४

येनदर्शेनाविनायपिंड पितृयज्ञो न भवतीतित द्येवांगं।१
घुः पितृभ्योनिः कयं हत्वा प्रातर्देवेभ्यः प्रतनुते। पञ्चयेनविनान भवतितत्त्वदर्शालक्षणं तुरीयं तत्तस्मादंगमिति तदर्थमेवशेषत्वमंगत्वं यस्मिन्नर्थमपि नोपदिश्यते। सस्यषी प्रस्थानदतियावत्।१

ग॰।।मयतस्य प्रसंगे पिंडपितृयज्ञः प्राप्तः तल्लोपोनभवतीत्याशंक्याह६
श्रौताग्निवि स्मार्ते नसर्व्येभवति७
+ नादर्थाकृ + इतियावत्। पर्यायपदं१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ प्रवर्ग्यकर्म चतुर्दशकांडे पठितं तथापि तृतीयकांडस्थस्य सोमस्य अंगं भवति॥ तथा अग्निचित्या सौत्रामण्या यजेतेति श्रुत्या सौत्रामणि इंद्रको नविंशतितमेऽध्याये पठि
तेपि एकादशे अध्याये पठित सोमस्य अंगं भवति १। अग्निहोत्रार्थं मुद्धरणोपि भाषाय अत्रया ... अत्रैव भवति नतु नष्टकरणं २

यत्तु प्रकरणे भेदादनंगमिति। प्रकरणांतरस्थमधीतमप्यंगं भवत्येव। यथा प्रवर्ग्यः सौत्रामणी चेति। भिन्नकालम
प्यंगं भवति। यथाग्निहोत्रार्थमुद्धरणं लिंगवचनाद्दृष्टम्। अनुप्रहवचनं अर्थवादोंगत्वेप्युपपद्यते। ऐष्येनाहि
तमाग्निनाकार्यमिति वचनं। तस्मादंगं पिंडपितृयज्ञ इति। पिंडपितृयज्ञः प्राक्कालत्वादनुविहितत्वादमावास्यमनुवि
धीयते। श्वोनोदृ... तिस्म दृष्टे वा पर्णशाखां छिनत्ति प्रागमिली वेषेत्वे त्यूर्जेत्वेति वा। श्वः उदेता चंद्रमा इति ज्ञात्वाप
र्णशाखां छिनत्ति। कुत एतत् तदैवैकं दृष्टोवे पश्यंती विवचनात्। अदृष्टे वा। तत्कुतः अमावास्यायां। अमावास्येन पश्ये
तेति श्रुतत्वात्। पर्णः पलाशः। शामीली वा। शामीमयी वेत्यर्थः। इषेत्वेत्यूर्जेत्वेति वा। तामाच्छिनत्ती षेत्वोर्जेत्वेति
हि श्रूयते। नच अनयोः मंत्रयोः करणत्वात्समुच्चयः। छिनद्मीति वोभयोः साकांक्षत्वात् छिनद्मि इत्युभाभ्यां संबंध्य
ते। कुतः साकांक्षत्वादुभयोः छेदने विनियुक्तत्वात् तामाच्छिनत्ती षेत्वोर्जेत्वेति। मंत्रमयामी चोत्तरे। तत्कुतः ऊर्जे
त्वेत्यनुमार्ष्टि इति वचनात्। अनुमार्ष्टीति च प्रगुणीकरणं। तच्च मंत्रलिंगादेव प्राप्तं। आचार्येणनाभिहितं। एवं च स

लिंगं वाच्यनिकं दर्शयति नापि केवलं पिंडपितृयज्ञस्यास्यानुष्ठानं। नह्यवच्छिन्नस्याग्निभावः। २

चतुर्दश्यां पर्णशाखां छिनत्ति ५

अनुमार्जने च पर्णादीनां पातनेन प्रगुणीकरणं १

इध्ममपि वाच्यनिकं २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५
नन्वियमर्थमिदमुच्य
ते पौर्णमासवदस्येद
मध्ययति। अनेन प्रा
सक्तादिलिंगेवस्त्रीत्व
रहिति। २

तिष्ठा वपिमंत्रौ माध्यंदिनपाठाच्छेदने युज्येते। विकल्पेन। उत्तरस्त्वनुमार्जने एव काण्वपाठात्। बहुलपलाशाममशु
ष्कायां प्रागुदीचीमस्तमितां वा। अस्तमितां इति वचनं सर्वदिग्विषयं। प्राचीमाहरति। उदीचीमाहरेत्। प्रागुदीचीमा
हरतीति वचनात्। व्रतमुपैति। अथ निर्दिष्टकालस्य व्रतग्रहणस्याच्छेदनस्यावसरविधिस्तस्येदमुक्तं। ततश्च व्रतोपायनी
व्रतग्रहणप्राप्तिः अविशेषात्
यात्वानोत्तरकालं छेदनमिति। तत्प्राप्तिश्च प्रकरणाविभागात्। सूत्रकारोपदेशाच्च। पौर्णमासवदस्येति। व्रतग्र
हणे नियमो माभूदित्यत आह। पयोक्तं वा। मातृभिर्वत्सांस्तः ठः स्तुत्पवत्सः ठः शाखयोपस्पृशतीत्यायवलेति। सं
सर्गश्च मेलकः। वत्सस्य चोद्दिश्यमानत्वात्प्रतिवत्समुपस्पर्शनं। लिंगं चाविवक्षितमुद्दिश्यमानत्वादेव। क्वचिच्चोप
देशात्सुवत्सामिति। यच्चिवत्सत्वाच्चः स्त्री विषयोपित्तदेतदुपपद्यते। तथा च पाणिनिः। ग्राम्यपशुसंघेष्वतरु
णेषु स्त्री। इति स्त्री शूद्रः साधुर्भवति। तरुणेषु तु पुंस्त्वादृशति। एवं वत्सेति स्त्री वत्सा अपि गावो गृह्यंते। उपायवत्सेति वैकं।
मंत्रशेषं कुर्वंति। उपस्पर्शनं चैष्टव्यं करणार्थे उत्तरसूत्रात्। देवोवरति मातृणमेकां आहृत्स। शाखयोपस्पृशति

वायवस्थ इतिपुंस्त्व
लिंगं। बहुवचनं ती
योरविवक्षितत्वा
एवं स्त्रीत्वमप्यपि
गावो गृह्यंते। ७
अग्निहोत्रेपुवत्सा प्रा
ति विशेषोपदेशादेव
त्रो नियमः। अन्यत्र नि
यमः। वत्सा २ हृत
वस्यतत्र्यमभिधीयते ७

राम
वायवस्थेत्यपि वत्स
स्येदपूतिमंत्रः
संयोजितानां वत्सानां
मातृभ्यः पृथक्कर
णार्थं। १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एते शाखाहरणादयो धर्माः साम्प्रदायिकाः ... प्रशस्ता अभिहिते तेप्रकरणेन स्थानं बाधित्वा ... धर्मा अभ्युपेमाः ५

मंत्रे बहुवचनं स्तुते एकवचनं अयमि
अध्यायः २

वत्सेन व्याकुर्वीतेति वचनात् एकस्याश्चोपसृष्टानेत्सर्वासां संस्कार इति। कुत एतन्मंत्रे बहुवचनोपदेशात्। आप्याय

ध्वमघ्न्या इति। ततश्च वहिनीदृध्येदमिसत्र मंत्रो विपरिणम्यत इति। संप्रदायः अपरे त्वन्याय्यनिगदत्वाद्विपरि

णाममिच्छंति। ये वा ऽस्य रूपं तेन तस्या एव संस्कार इति। बहुवचनं पूजार्थं। एता उ या उषसः केतुमक्रमतेति वत्तं ऐं

द्रं भवति माहेन्द्रं वा। मंत्रे ह्यैन्द्रशब्द एव दृश्यते। स एव माभूदिति। तत आह। माहेन्द्रं चेति। अतश्च विकल्पः तच्च वचनात्

तद्वैके महेन्द्रायेति कुर्वंतीति। यजमानस्य पशुनिस्समगारस्यानन्तरस्य पुरस्ताच्छाखामुपगूहति। द्वे त्वग्न्यगारे

तयोरनन्तरस्य पुरस्तादुपगूहते। यजमानग्रहणं च पशुविशेषत्वाद्धदुयजमानके पिनोस्यते। पशूनां तु कृत्वं ग भू

तानां पालनमिहेष्यते। ततश्च वहिनीदृध इति विपरिणामः। मूलादुपवेषं करोतीति वेषोऽस्य पवेष इति। मूलतः शाखा

परिवासोपवेषं करोतीति वचनात्। उपवेषनिष्पत्तौ च मंत्रः शाखायाश्च परिवासनसंस्कारः। ततश्च केवलायामपि

शाखायां तूष्णीमेव शाखापरिवासनं। परिवासितस्याहि पयसोपकरणमिति। सान्नाय्ये शाखा वा संयोगात् सान्नाय्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एवंसतिदाहनरहितायांवौर्णमासमांन हाचाकरणार्थायाः शाखायाः अमावास्यापर्वेवाय शाखाच्छेदो न कार्यः ॥१॥

६६

एवोपवेषः कुतः शाखासंयोगात् । शाखां परिवास्योपवेषं करोतीति । उपधानाद्वा [illegible]योगाद्वा शाखाः पसव्याहृत्तौ । उप
धानार्थत्वादुपवेषस्योभयत्र प्रवृत्तिः ततश्च शाखाभावे वीरणो भवति । वत्सोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां बध्नाति कु
शौ । वत्सोपवित्रमित्यनेन मंत्रेण । कुशावेव पवित्रं बध्नाति शाखायां । तैचैतत्परिवासनपवित्र पवित्रबंधने शा
खोपगूहनात्सर्वं कर्त्तव्यं । अर्थाद्विपाठो वा ध्यत्तेरसुत्कं । विरोधे यस्तत्सपरत्वादिति । पश्चाच्च परिवासनाद्रोक्रिय
माणे सत्युपगूहनमदृष्टार्थं स्यात् । दृष्टार्थे ता चास्याः शाखायाः अनाद्गाद इति । दृष्टे च सति न अदृष्टकल्पना साध्वी ।
अतः पश्चादुपगूहनमिति । नवहां त्रिवृद्धे पमिधीयते । तां वा बध्नाति । वाशाद्वे विकल्पार्थः यवागवाग्निहोत्रहोमं स
म्यतत्स्ताद्रात्रिंताराएत्रिमिति वचनात् । पञ्चमध्ये अमावास्येन यवागुनियमः हुतउपसृष्टां प्रब्रूतादित्साह । हुते
ऽग्निहोत्रे होम्यार्थं माहोपसृष्टां प्रब्रूतादिति । प्रोक्ते घोरसीति स्थालीमाहरनं । उपसृष्टेति प्रोक्ते होमधुक्प्रतिप्रश्ने । घोरसी
तिस्थालीमाहरनं । तच्चाधिश्रयणार्थमतत्र्चवायमजेयमस्ति अधिश्रयणभावात्स्नाहानं । कार्योपसा चव पात्र पण्यो
पद्धताप्राप्ता

एम
६६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एतस्मिन्विपरिणामः। द्यौस्त्वं पृथिवी त्वं इति। मातरिश्वनस्त्वं धर्मोऽसि मतिस्त्वासीः। वसोः पवित्रमिति पवित्रमस्यां
करोति उद्धृत्य। प्राग्वेति विकल्पः। तत्रैव तच्छीतं प्राग्गृहणम्ग्रहणं। स्मार्ते हि वचनं मंत्रेणापि प्राप्नोत्येव। प्रयोजनं तद्द्वचो
रेश्रौतं प्राप्यश्रितं। वाग्यतो दोहयन्नशूद्रेण। दोहयत्ती निकारितत्वाद्दृक्षेण। गां धुक्षेति। शूद्रपक्षे दासा वृक्षति
यवै द्रूपमोरभ्रतुत्ता। स्थाल्यन्वारभ्येदेवस्त्वेत्यासिच्यमानेजपति। स्थाल्यन्वारभ्य यजमाने देवस्त्वेत्यासिच्यमानेज
पत्याध्वर्युः कामधुक्षदितिप्रश्नः। कां त्वं गवामसीति दोग्धारं पृच्छति। प्रोक्ते सा विश्वायुरित्याह। अमुमिति प्रोक्ते गो
नाम्नि सा विश्वायुरित्याह। एवमितरे उत्तरे प्रांप्रतिमंत्रं। एवमितरे द्वे दोहयति। एवं शब्दश्च समस्तक्रियोपदेशः।
अयं तु विशेषः। उत्तरे प्रांमंत्राः प्रांप्रतिमंत्रमपिदधाति। विसृष्टवाग्गुत्तरे अनन्वारभ्ये। दोहयत्ती निवाक्यशेषः। अ
न्वारंभवाग्यमनयोश्च प्रतिषेधाज्जयोभवत्येव। उत्तरे दोहयत्ती सेताबसुत्केनहायत्ते किंयंस्त्वो दुर्लभं तरत्त आह।
यावत्त्वमधिकारात्। यावत्सः स्वगावः तावत्सरति। कुत एतत्तत् अधिकारात्तं अपरिहाने सत्यधिकारो न वर्तेरकः।

तावतीनां सर्वासां दो
हने अधिकारो लक्षियतः।
पुनस्तु दोहनपरिमा
णाभावे हाने सति अ
यं सुआदि कारात्
सर्व वेदः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क॰ भा॰ निस्रोवा निसत्वात् त्रिसोवा द्वे संते । नत्वे हि त्रिसंबहुवचनं नव स्थितं । ननु चतुर्थो हावपि भवत्येव । तत्समेवं । आदिसा

७ मर्थ्यात् तत्वगतमेव बहुलमद्रियन्ते । उक्ते हि बहुत्वे हृत्तः । ह्नींस्त्राप्येरति किमिस्तुतरगतं गम्यते । दर्शनाच्च । दृश्यते चा एतेषां देवानां ... ये पश्वः तेत्र ...

ममर्थो यथा बहुवचनश्रवणे तत्वगतमेवोपादीयते । कृष्णा मौमा धूम्रा आंतरिक्षाग्ने हैं तो हिमाः द्यावला वैद्युताः ।

+दश॰ सिध्मास्तरकार इति । पंचबहुवचनान्यनुपक्रम्य पंचचैरश्रीयति । अर्द्धमासानां वा एतद्रूपं यत्संवत्सरशिनआलभत इति । प + यसं-पद्रशिनो

रिश्रालनमानयति संप्रेष्य च्यमिति । तच्च धुर्युरानयति । होहमात्रेः न्वसस्तुतत्वात् तं यद्यप्यांतनं ति । आघुतत्रोषेणेऽभ्यते

ति । प्रातर्हुतत्रोषेणेति संप्रदाय्यः । नेसपरे । तद्दान्नातर्हुतत्रोषेणे सेवमवस्यत । अतः प्राकृतार्द्वस्य पूर्वकालत्वं विलात्

बौधायनसूत्रे दर्भा तं नयति से ज्याघ्नि होत्रे शेषेण मथ्या तं नयति यक्षस्यसंतसा दतिञ्चा ।

पूर्वं यदुक्तं त्रोषं । सायंहोमत्रोषेणे मुकरमिति । इन्द्रासंलेति सर्थः आनतक्लीति आनंतचर्वप्रक्षिपन्तीति चिहृपंसचस नंच

कोचनार्थः संकोचः काठिन्यं । तस्मायं होमत्रोषेण मुकरमिति । इन्द्रस्य लेति चोपलक्षणं महेन्द्रस्यापि भावात् तद्देकेम एम

हेन्द्रायेति कुर्वन्तीति । सोऽरकेनापिदधात्सन्नत्रयेन विष्णोहव्यमिति । अथोरकवतो ता नेन पात्रेणापि दधातीति ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बौधायनसूत्रे। तस्मिन्काले प्रातर्दोहं तं पयो दृर्दोह्ययमुदगग्रेण पवित्रेणा आनयति॥२

पा

वचनात् निधायवत्साकरणं पूर्ववत्। निधाय तत्सयोर्वत्सापाकरणं पूर्ववत्। तच्च पयसि ऐन्द्रं पयो मावास्याममिति। प्र

दर्शपूर्णमासयोः

तरग्नेय ऐन्द्राग्नश्च द्वादशकपालो। तत्र मतः। स एष उभयमत्राच्युत आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्याग्नेयग्रहणं। अमावै

घर्वसुर्वेसत्वीसुपक्रम्यतस्मादैन्द्राग्नोद्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीत्याह। तत्रेतरस्तत्र मतः। निर्दोहं प्रातर्दोह

नमस्मिन् आज्यनिर्वापेहते प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्पात्रे कर्तव्यं। अन्यस्मिन्निति ग्रहणात्सायंदोहस्य तत्रैवातं

वचनं। परिश्रालनानंतरं तत्सायंदोहमात्सत्प्रातर्दोहं श्रपयित्वा भिधार्योद्वासोभावनति प्रातर्दोहं श्रपयि

त्वा सायंदोहाहरणं। यथाऽस्त्रेदृष्टायेन भवति। अभिघारणं च पयसः उभावनक्तीति प्राणदानंतदुभयोः। श्रुतस्य

मेव घतीति श्रुतेः अपर्मायिपलाज्जुतिग्रहणं। दधिहि पूर्वकमरति। यद्व घतितद्भूतमस्पृष्यं। समस्य मार्जनं। आ

एवापवित्रेण सह मार्जनं। तच्च पुनः शाखा पामेव कर्तव्यम्। मार्जनमात्र एव श्रवणात् इन्द्राग्नेोरिति सूहतं। ननु

च यथा देवतमस्तु इत्युक्त्वा इत्वा समेतत्। न। समान्नायस्थापनार्थत्वात्। अत्राप्यमाने हि संमान्नायेपरादिनाप्।

सा आवपश्चाभाव वतः १

वस्तरूपा३

पा३

यदन्नमितिप्रसिद्धं पयसिदध्यप्रयोजः ५

अवदानग्रहणं प्रय प्रपयसः पश्चाद्दध्नः स्थापनं तु पूर्वं दध्नः पश्चात्पयसः ८

प्रकृतौविकृतिक्रमे णासंभवत्येव क्रमनियमः। यथासाम्राय्ये दध्नः पूर्वं पश्चात्पयमी सतः पयसइति ७

न्यायविरुद्धाधुतिग्रहणं। न्यायेन दध्नः अवदानप्राप्तेः प्राप्तिप्रथममुत्सन्नत्वादिति ७

तत्र पवित्रं पुनर्मार्जनानंतरं शाखायां बध्नीयं २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कु॰ भा॰

अद्भिरिति पृष्गुणकामा
भ्यां स्वन्तानप्रसाद
यो न प्रवर्तते इति कृ
ता प्रतिभवतीति

सान्नाय्यस्य प्रस्तुतत्वा
त्सान्नाय्ययोरेव दर्शपु
र्णमासयोर नियमो
माभूदिति पुनर्दर्श
पुर्णमासग्रहणं २
दर्शपुर्णमासयागः २

वींत न्यायेन इन्द्राग्नेभ्यो गिरिसमस्य पूर्वं मूहनशेषनैव प्राप्नोति । तस्मात्साधूक्तमिन्द्राग्नेभ्यो गिरितिमूहन्नमिति । सहस्रा
रवेषा प्रस्तरानुप्रहरणं । प्रस्तरप्रहरणस्य निर्ज्ञातकालत्वात् । प्रस्तरेण सह स्रुग्दण्डौ प्रहरतीति वाक्यार्थैः परिधिं भि
सहोपवेषं जुहोति जुहोमि त्वेति । मंत्रभेदाच्च कर्तृभेदः तत्राग्नीदुपवेषं जुहोति । पौर्णमासवदस्य दसघः
नयामम तिदेशः प्रकरणसाधारण्यात् । साधारणत्वात् धर्माणां । एवं चोभयत्र गुणकर्म इति रविंद्दा । इयांस्तु रु॰
विशेषः असघः सोमयाजी सन्नयेत् । सोमयाजिनो नियमः कामादितरः । तस्माद् असोमयाजी सन्नेव नमे
दिति । त्रिंशतं वर्षाणि दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । तस्मादुत्रिंशतमेव वर्षाणि यजेतेति श्रुतत्वात् दर्शपूर्णमा उभिश्रयेद
सग्रहणं न कर्तव्यं । उपक्रमादेव तत्सिद्धेः । कर्तव्यं वा आनंतर्यात् सांनाय्यस्य तद्गुणकविषयत्वेन माभूदिति । पं सम
चदशा दाक्षायणयज्ञी । यथु दाक्षायणी सांनाय्योः पिपंचदशैव वर्षाणि यजेतेति । अग्निहोत्रमेव वा जुहुयात् । णयर्ट
एवं प्राप्ते इदमाथ्ये । यथाग्निहोत्रं यावज्जीवं । एवं दर्शपूर्णमासावपीति । उभयोस्तुल्यन्यायत्वात् यावज्जीवं अग्नि
त्रिंशतं वर्षाणीति सुर्वसाभाव्ये पक्षे पठितत्वात् दर्शपूर्णमासविशिष्टः सांनाय्यपक्षः त्रिंशत्दर्शपर्यंतः सति ... इति प्राप्तं तद्दसमात्र लिंदर्शपुर्णमासग्रहणं ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अतिदेशो नाम यत्र विहिता धर्मास्तमतीत्य अन्यत्र तेषां देशो यथा देवदत्तस्य भोजनविधिः इह शालिसूपमांसापूपैर्देवदत्तो भोजयितव्य इति तमेव विधिं यज्ञदत्तेऽतिदिशति देवदत्तवद्यज्ञदत्तो भोजयितव्य इति॥ ...कर्म प्रयुक्ताहरतिं प्रकृतात्कर्मणो यस्मात्तत्र ... समानेषु कर्मसु॥ धर्मप्रदेशो येन स्यात् सोऽतिदेश इति स्थितिरिति॥ २॥
तथा चोक्तं। प्रकृतात्कर्मणो यस्मात् ... इति अपोधात् निर्देश इति स्मरणात्। ८॥

होत्रं जुहोति। यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति। दर्शपौर्णमासयोः सान्नाय्यवत्त्वौषधानुविधानं कृतं। दर्शनीहा +दसान्नाय्यवतो। १
दर्शपूर्णमासयोः २ श्रायणगुणकं तेऽग्रम् तत्र च पयस्या विधीयते। सा च दधिपयोभ्यां साध्यते। विकृतित्वाच्च धर्मातिदेशं प्रत्यपेक्षा किम पयस्यायां विकृति रूपत्वात् अतिधर्मातिदेशमपेक्षते २
पयस्यायां २ सौर्यचरू २ त्र दृष्टो धर्मो उत पयस इति। अनेनातिदेशप्रसंगेन भावनातिदेशः ससर्वोऽभिधीयते। तत्र वैकल्पाच्च विशेषाणि
अतिदेशपूर्वकत्वा दैश्यं होवा धस्येति। तत्र [illegible] वादितिदेशविचारः क्रियते [illegible] यावद्दृष्टं श्रुतिषु चोदनासु यागत्वं कल्पते। सौर्यं च शरमयं बर्हिः २
आति ... षाति हं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामः ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेत्प्रजाकामः अग्नीषोमीयमजमालभेतेति चैवमाद्यासु
देषाविधीयते। ७ वेदलक्षण ... प्रमाणाक्षि ... याणां
हृषबाध्य २ किं यावदुक्तं निर्वापमात्रं आलंभमात्रं च [illegible] उत यागा एतत् इति। ... लक्षणतात्कर्मणो यावदुक्तमेतानीति प्राप्तमु
त्रियायाः
आख्यातशब्दो २ च्यते। कर्मेत्राव्देहृष्टदेवतासुक्तो यजतिः कर्मेत्यौद्योमापारावृः योऽग्रम देवतासुक्तः स यजतिः प्रत्ययेतत्वः यागः
यद्यपि यजतिशब्दो प्रत्येतव्यः सर्थः यद्यपि मज्जतिर्यजिरिति धातोर्निर्देशकः तथापि तत्संद्रष्ट [illegible] देवतासंयोगाभावात्तदर्थे ए धात्वर्थ एव स्यादिति २
धातुमेवाभिधीयते। धातुनिर्देशक स्तथाप्यत्र यागपरो देशः। धातोरत्र द्रव्यदेवता संयोगप्रयोजनाभावात्। यागस्य द्रव्यदेवता संबंधो वर्तते २ वग्यत्तेद्रष्टदेवतासुक्तः कर्मेत्राव्होमागरति। कुत एतत् द्रव्यदेवतासंयोगात् यथा द्रव्यस्यदेवतोद्देशेन सागः स कर्मशब्दो [illegible] याग इति। कुत एतत्। द्रव्यदेवतासंयोगात्। यस्य द्रव्यस्य देवतोद्देशेन त्यागः स यागः १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मेव
उत्सर्गमात्रेणैवं मी। किं केन कथं मित्यत्र आकांक्षा त्रितयसंबंधमुपपद्यते।७
तत्र भित्ताभिर्देवतासंबंध्यो निर्वपतिशब्द औषधद्रव्येण कृता कपालेष्वत्सेसेतौ लिंगैर्दर्शपौर्णमासिको विध्यंतः ।७।

श्रुतिरपि निर्वपत्यादौ शब्दे श्रूयते। यागद र्शयति ९

कु॰ भा॰ भागः इति। इत्यदेवतायुक्ते चरुकर्मण्यदे यागं दर्शयति। मैत्राबार्हस्पत्यं चरुं निर्वपतीत्यभिधाय। (उपक्रम्य) तयोरुभयोरवद्या-
१ नाह मित्राबृहस्पतिभ्यामनुब्रूहीत्याश्राव्याह मित्राबृहस्पती यजेति वषट्कृते जुहोतीति सहानुवाचनविधिपरेवा-
क्ये यागं दर्शयति। तथा पत्न्यौ अग्नीषोमाभ्यां छागस्य हविः प्रेष्येति वषट्कृते जुहोतीति प्रैषविशेषविधिपरेवाक्ये या-
गं दर्शयति। एवं केनचित्स्थितमपि चालिंगं स्थालीपुलाकवत्सर्वत्रगमकं भवति। ग्रामस्तुल्यत्वात् तस्माद्यागा यं
एतत् इति। यागेषु सत्सु किं यागमात्रं भवति सुत धर्मा अपि संति। यद्वा च संति तर्हि किं पूर्णाहुतिकाः उत अग्निहोत्रिकाः
उत दर्शपौर्णमासिकाः उत ज्योतिष्टोमिकाः इति। अथ दर्शपौर्णमासिका एवेति। किं तावत्प्राप्तं। धर्माणामनाम्ना-
नादधर्मकाः इति। एवं प्राप्तेऽभिधीयते। दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात्। सामर्थ्यादित्यस्य हेतुर्दर्शसत्तायां राम
तद्विशेषे [illegible]च। साधारणधर्मसत्तायां। तावन्त एव मंत्राः श्रूयंते। तेनाः समर्था भवंत्यर्थवत्सो भवंतीत्यर्थः। इतरथासापेक्षाः १
सत्योनर्थिकाः एव स्युः। तत्कथं सौर्ये यागे न ब्रह्मवर्चसं भावि इति अपरिपूर्णवाक्यं। यत्र नाम अपरिपूर्णेन तदध्याहारे

स्थालीवत्र। तुय अग्रा त्रनिर्वापे विहिते यागोदस्य तेन तत्र तथा भवतु मत्र न भविष्यतीति संशयो का इत्यत आह। ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सौर्ययागेन ब्रह्मवर्चसं भावयेदिति। अयं शास्त्रयवती भावना विधीयते। किं केन कथमिति। किमं शो ब्रह्मवर्चसं केनांशतः सौर्येण कथमंशो नाकथेनास्ति।
तेन कथं भावयेदिति वा कथंकथंभा वासाये क्षंइस पारिपूर्णं। १= अंगजन्यउपकारकरणेतिकर्तव्यतालक्षणः। १= तदुक्तं चतुर्थीमं अवर्णा-यतरेणयागार्थत
यानिधीयं...ते। सा व्यस्य चोदना। यथा अग्नीषोमीयं पशुमालभेत। सोमेन यजेतेत्यव्यस्य चोदना युक्ते इन्द्रवायवं गृह्णातीति द्वितीयविध्यंतकर्तव्यता। १।२।
अथ कस्मादेवतानि वैकृतानि नान्यानि स्युर्नान्येव नानु मन्यंते॥ केमेभिः पुरितैः। स्युर्नान्यनर्थकानि भवंति। अप्रत्ययको दोषः। शिष्टैरेवापदिश्यते नयुज्यते। प्रमादाद्भवि
ष्यति। नास्यक्षरे मात्रा वा प्रमादः। कुतः एतावति ग्रंथे भविभविष्यति। कथं। तुल्यं चेसां प्रमादि कामिः सुक्तं॥ व्याहोमोपि विदुषा युगसहस्रानि बहुनि नानुवर्तिता। १॥

णवानुषंगेण वा पूरयितव्यं। नहि वेदे मात्रामात्रस्याप्यनर्थक्यमिष्यते। तेनात्र विध्यंतो नुषंक्तव्यो वाक्यपूरणाय।
नर्थक्यं मा भूदिति। स च दर्शपूर्णमासिकः सामर्थ्यादेव। स एवात्र शेषी भवितुं समर्थः। मेक्षे चोदनाचोदितत्वेन
निर्वपतिसंज्ञकेन च प्रतीयमानत्वात् नान्य इति। विध्यंतानुषंगेण च धर्माणामनुषंग इति। दर्शपूर्णमासधर्मा इति
सूचितं। इष्टिपशुष्विति च। इष्टिषु पशौ चेति द्रष्टव्यं। समासः। सम्यक्प्रवृत्तं तेषु सर्वेषु सोमीयधर्मप्राप्तिं वक्ष्यति। अग्नीषो
मीयदर्शनादिति। दर्शनाच्च। इत्युपतेचायमर्थः यथा दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु प्रवर्त्तंत इति। सावित्रीं इष्टिं
निर्वपतीति प्रकृत्याह। तस्यै प्रयाजेषु इज्यमानेषु ब्राह्मणो वीणागाथी दक्षिणत उत्तरमंद्रामुपप्लतिस्रः स्वयं सं
भृता गाथा गायतीति। गाथागानविधिपरे वाक्ये प्रयाजान् दर्शयति। तथा पशौ श्रूयते। स उत्तरमाघारमाघार्य सं स्रुवे
पशुं चोपयज्य स जुह्वा पशुं समनक्तीति। पशुसमंजनविधिपरे वाक्ये उत्तराघारं दर्शयति। एवं सर्वेष्विष्टिष्वेवानुमाति
कवचनेन धर्मप्राप्तिरभिहिता। इदानीं तत्तद्वाक्येन प्रसक्तांशेष्टेन धर्मप्राप्तिरभिधी...ते। वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मा

ग्रहणार्थं संप्रतीयते न यागार्थतया विधानं २

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी सावित्र्येष्याः २

दा ८ मंदस्वरेण ८ तिस्रः गाथाः स्वयं कृता... ८

दर्शपूर्णमासानंतरमिज्यमानं वैश्वदेवपर्व १ सु... २

अनुमानिकस्तत्रयचने नापवादहेत्व... प्रतिपादितः २

सौमिकावभृथधर्माणां प्रतिषेधं द्रव्यं तद्धर्मप्राप्तिं दर्शयति।। तस्मात् सौमिकावभृथाद्धर्मप्रदेश इति ५। निषेधानुवादः।५।

क०भा० स्पेषु वचनप्रवृत्तिर्मा। वैश्वदेवमिति चातुर्मास्यानां प्रथमं पर्व। तस्य धर्मा उत्तरेषु पर्वसु प्रवर्तन्ते कुतो वचनात् वचना

उपदेशो विधिर्वा स्य २ १० द्धिति हेतुश्चापसुंपदेशश्च। ततश्च यत्रैव वचनं तत्रैव प्राप्तिः प्रतिपर्ववचनं भवति। अथैतान्येव पंच हवींषि भवन्ती

तेषां आग्नेयादिपंचहविषां वैश्वदेव पर्वणि पंच स्थाने धर्मप्रवृत्तिः न तु प्रथमसाधारणीति गम्यते ३ वरुणप्रघासादिषु वरुणप्रघासादिषु अनुवर्तन्ते ६ ति। तानि चाग्नेयादीनि वैश्वदेविकानि पंच बोध्यन्ते। तेषां चोपक्षीणत्वात् इमे कानीति गम्यते। धर्मप्रवृत्तिं च दर्शयति

शुनासीरीये। अथैतान्येव पंच हवींषि भवन्तीत्यभिधाय। तस्मात् [illegible] न किं रसुत्तवेदिं निगृह्णन्ति पंच दाज्यं न मन्थन्ति प्रवृत्तवचनातिदेशो यः

ति अग्निमिति प्रतिषेधयति। प्रतिषेधश्च प्राप्तिपूर्वको भवति। अप्राप्तत्वाच्चोत्तरवेदिप्रतिषेधो नुवादकः सोमा पर्युदासः अग्निमंथनवर्ज ५

च्चौ वभृथे साम प्रतिषेधात्। सौमिकादवभृथाद्ग्रहणप्रघासिके धर्मप्राप्तिः कुतो वचनात्। वरुणेन वचनमनुष्ठ उत्तरवेदि प्रतिषेध ग्रहणप्रतिषेधो नुवादः

प्यते उच्यते। नेनकाहेनेति वचनं नामधेयमवभृथ इति। साम प्रतिषेधाच्च। सौमिकादवभृथान्नामसामान्येन सा एवमात्रं ५।८

मगानं प्राप्तं तत्प्रतिषेधयति। तत्र न सामगा यन्तीति। कृष्णविषाणेन मन्त्रोपदेशात् कण्डूयनक्रियायां। तथो १०

एवास्य वपस्तो हि इति वचनेन प्राप्नोति। सा च प्रतिषिध्यते। न मन्त्रोपदेशादिति। मध्यदेशे च क्रियाप्राप्तिः स्यो मंत्रा उप न ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ कं प्राप्तं। वैदिकं इति। कुतः। सर्वधर्मार्थमिलनो सौर्यादयः कर्माणि गारि व्ये ये आस्यापि कृत इति। अतो वैदिक उपनिषेयतः एवं प्राप्ते उच्यते ३॥
५ यदाहवनीये जुहोतीत्यादि। तस्मिन् सर्वार्थं कल्प्यमाने निर्देशो नर्थकः स्यात्॥ ५॥

अत्रातिदेशस्य सर्वप्राप्तेर्नियमः सर्वविषयं १

दिष्टेत्। उपदिश्यते चरस्य सोमभागोसीति। तस्मात्तावन्मात्रमेव भवति। अत्रोपदिष्टे यो विषयं वचनमित्यस्यार्थं कावि आज्यहोमे सामान्यात् गार्हपत्ये २

नित्तदृत्स्यर्थमित्युक्तं। विषये लौकिकमप्युक्तत्वात् विशेषः संज्ञायते उच्यते। यथा आज्यहोमे हेतुसामान्यमपि अग्निमुपस

लौकिकस्य कुत्राप्यविनियुक्तत्वात् ३

माधायस्तकं वर्तीति। किं लौकिकमग्निद्रव्यं उत वैदिकमिति। अत्र लौकिकं ग्रहीतव्यमप्युक्तत्वात्। इतरस्य च इतरस्य आहवनीयादि विशिष्टकार्ये आज्यादि के तत्र संयोगात् ४

विशिष्टकार्यसंयोगादिति। नन्वन्येवाप्युक्तत्वादभिहित एवायं न्यायः। न प्रकरणसमधीतविषयत्वात्तस्येति। सूत्रांतरात् ५

अस्य पुनरप्रकरणसमधीतविषयत्वे वियोगात् तत आरंभः। दर्शपूर्णमासधर्माः सौर्यादिषु भवन्तीत्युक्तं। दर्शपूर्ण

मासयोश्च ये प्रधानानि। तत्रैते विंशत्ते। किं यस्मिन् कस्मिंश्चिद् (नियमो) तत्प्रधाने यतः कुतश्चिद् धर्मप्राप्तिः उत नि

यमकारिकारणं किंचिदस्तीति। किं तावत्प्राप्तं। नियमकारणाभावान्नियम इति। एवं प्राप्त उच्यते। विधिविशेषः द१

विधिविशेषं कर्मणि २

कर्मण्येकदेवताद्रव्यपरिमाणद्रव्यसंख्यागुणसामान्येभ्यः। विधेर्विशेषो विधिविशेषः वैकृते प्रधाने एककत्वादिभिर्वि

शेषेण धर्मप्राप्तिः यथा सौर्ये ऐकत्वेनाग्नेयान्तरसामान्येनाग्नेयधर्मप्राप्तिः सत्यपि ... निर्वपतिसंशयेन च

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं० भा० नाग्नीषोमीयादिरूपः स्याद्रूपे हि प्रतीतिर्भवति। प्रतीते न च धर्मसंबंधः कल्प्यते। द्विदेवतत्वाच्चाग्नावैष्णवे अग्नी-
११ षोमीयविध्यंतः। द्वित्वसामान्यादैन्द्राग्नस्यापीति चेत्। न रूपपरिमाणात्। उभौ हि पंचाक्षरौ विति। मारुते च रूप-
रिमाणादैन्द्राग्नविध्यंतः। द्रव्यसामान्येन च विध्यंतप्राप्तिः। यथा पुरोडाशैः पौरोडाशिकः सान्नाय्ये च सान्नाय्यस्य।
सु अदेवतासामान्य यहणं ~ देवतासामान्येन च धर्मप्राप्तिर्यथाऽग्नेये आग्नेयस्य। ननु चैतद्वाच्यं। एकत्वेनैव गतार्थत्वात् वाच्यं वा। सौम्य- पुलपूरेण्या येन २
चरावग्नीषोमीयधर्मपरिप्रापणार्थम्। तत्र हि सोमोऽप्यस्तीति। ऐन्द्रसद्भावादैन्द्राग्नविध्यंतः ऐन्द्रे पुरोडाशे। त-
देतदनुदाहरणं। न हि अत्र देवतासामान्यमस्ति। समुदायात्तद्धितोत्पत्तिः। कृत्स्नेऽर्थे च समाधिः वक्ष्यति द्रव्यदेवता-
विरोधे द्रव्यस्य समवाय इति। नाद्यर्थेन देवतासामान्योपन्यासः। गुणसामान्येनापि विध्यंतप्रवृत्तिरिष्यते। यथाप्र- दम
तिकामम् आग्नेये पौर्णमास्यां क्रियमाणे पौर्णमासाग्नेयविध्यंतः। अमावास्यायाममावास्याग्नेयविध्यंत इति। का- ११
यद्ध्या सोमेन पशुना यजेत २ लोऽत्र गुण इति। तदेतदपि अनुदाहरणमाहुः। न हि कालेन गुण इति शक्यते वक्तुं। सगुणं हि कर्म काले विधीयते। २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ देवतासामान्यं बलीय इति। कुतः। मुख्यत्वात्। मुख्यत्वमियं त्रितादेवताऽऽ ऐंद्रमाग्नेयमिति। अध्यन्यमियं त्रितं हविः। तयोर्विशेष्ये मुख्यान्वयः ... याज्यामुख्यस्या
निरूढमपा न नितात्। अध्यन्यस्य तु मुख्येन निरूढाप्रवृत्तिः॥ तस्माद्देवतासामान्यं बलीय॥५॥
८ तेन यहमिमा संयुज्य कर्म चोद्यते॥ ऐंद्रमाग्नेयमिति हविः प्रधानः शब्दः॥ किमतः॥ अतो हविरत्र गुणैः सन्निहितं न लिंगं भवति॥ यथा धूम्रो बुद्धिविषतामापन्नो
न लिंगं॥ ननु देवतापि यागेन संबद्धा॥ न तया विना यागो भवति॥ उच्यते॥ सत्यं संबद्धा। आरादुपकारिणी तु सा भासा हन्यते॥ तस्माद्धविरंगं॥ ८॥
८।२। हविषा विशेष्यत्वेन शब्दः ... तत्संबन्धाभावे देवताया अस्तु विशेषणत्वं गुणत्वं। विशेष्यत्वं च वाक्यार्थे च स्थायी सन्निहितं। विशेषणं तु विशेष्यमनवच्छिद्य न स्याम
न स्थायी ... निर्वर्तते॥ ८॥२॥

त्रिगुणसामान्ये तर्हि किमुदाहरणं। अस्ति वैश्वदेवो द्वादशकपालस्तत्र देवतानेकत्वसामान्यादैन्द्राग्नविध्वंते नाग्नी
अ षोमीय विध्वंते नवा नियमेन भवितव्यमिति संदेहे प्राप्त आह। गुणसामान्यादैन्द्राग्नविध्वंते [illegible] ग्नीषोमीयो द्वादशकपा
पिं द्वेष न विध्याद्विति। ला विति। ह्रास्वपरिमाणं तत्रोदासीनमेव। अथ द्रव्यदेवताविरोधे किं द्रव्यसामान्येन विध्वंते नियमोऽस्ति। उत देवता विध्वंतः ८
। द्रव्यंभागः विध्वंतः १ सामान्येनेति। यथा वैष्णवे नवकपाले द्रव्यसामान्येन पौरोडाशिको देवतासामान्येनोपांशुयाज विध्वंतरिति। तत्र निय
मकारिकारणाभावादनियमे प्राप्त आह। नियमो द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायात्। अत्र नानियमो द्रव्यसामान्ये
न पौरोडाशिको विध्वंतो नोपांशुयाजस्य। द्रव्यदेवतयोरुभयोरपि विध्वंतपर्युपस्थापकत्वे द्रव्यमेव भवें [illegible] पः कु+ ली
नएनत्त समवायात्। द्रव्यं हि यागे समवैति। न हि सज्यमानयागमपि निर्वर्तयति। देवता तदुद्दिश्योपकरोति। तेना + शे७ उत्पादय ति
सन्निपत्योपकारि सौ विप्रकृष्टेनैति। सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोश्च सन्निकृष्टे संप्रत्ययः। अथवा समवायादिति द्रव्यमेव विशेष्यत्वेन द्र
पयस्योधा
प्राप्नोति८ दृष्टे समवैति। देवता विशेषणत्वेन। विशेषणविशेष्ययोश्च विशेष्ये संप्रत्ययः। आमिक्षायामुभयोस्तन्निदृष्टे आ
बलीयः २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०भा० मिक्षायामुभयोर्दधिपयसोरुद्देशेन प्राप्तिः तामांसासे निर्वर्त्यते। नैकचोदनात्। नेतरदिति यदुक्तमुभयोरुद्देशेन प्राप्तिरिति।
१२ किंकारणं। एककर्मचोदनात् एकाहीयं चोदना मैत्रावरुण्यामिक्षेति। सैवैकासती नोभे विकर्तुमर्हति। अतोऽन्यत
भावांतरसामान्यात् ३ रस्य विध्वंसत इति। इध्मः संघातान्तरध्वंसोहि विध्वंसः प्रवर्त्तते। संघातत्वसामान्यात्। (पयस एवामिक्षा) पयसस्तद्भावात् पयसोवात्र वि
ध्वंसः प्रवर्त्तते। कुतस्तद्भावात् ततोस्या आमिक्षा भवति। घनीभावपिंडं दध्यानीयते। अथवा तद्भावादिति। तद्रसस्य
भावाद् आमिक्षायां मधुरं पयो मधुरा चामिक्षा। पशौ देवतासामान्यादग्नीषोमीयविध्वंसे प्राप्त आह। पशौ सान्नाय्य
ध्यो ७+ स्यादुक्तं। पशौ सान्नाय्यस्य विध्वंसः तदुक्तं द्रव्यदेवताविरोधे द्रव्यस्य समवायादिति। ननु नैव अत्र द्रव्यदेवतयोर्वि पूर्वपक्षः ६
यदा वैयोपारे तो धत्ते इति सिद्धांतः अथप योऽध्यर्से रोधं विद्यते। पशुद्रव्यस्य चोदितत्वात् देवतैरतरमभवत्वेन पशुद्रव्ये प्रतीते सान्नाय्ये प्रतीतिर्भवति। प्रतीत्या च धर्मसंबंध एम
ध्यते। सान्नाय्यधर्माणां पशुद्रव्यं पर्युपस्थापकं। देवतायोरोडाशिकानां। अतो द्रव्यदेवताविरोध एव अयं। ननु ते १२
नैवगतार्थत्वाद्वाच्यमेतत्तेन। तत्रावहितं द्रव्यं। इह पशुद्रव्येण सवधानार्थं नः प्रायश्चित्तश्रुतेश्च। पशूपाचेत्स

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्वेत्सान्नाय्योषधावोत्तामभिमंत्रयेतेति पश्चाद्वपुषां दृश्यते। सा च सान्नायस्य विध्वंसे घटते। ननु विपरीतमे
तल्लिंगं। सान्नाय्यस्य विध्वंसे हि सति तद्दुषासुत्सभिमंत्रणं पश्वेकाणां प्राप्तोसेव। विधाने तु सति सुतरामप्राप्तिरेग्नपते
सत्त्वं। सान्नाय्ये च प्रधानस्य श्रुतिः पशौ तूपसर्जन भूतस्येह कस्येति। तेन द्रव्यान्तरत्वासुनरुच्यते। संघातसामा।
न्यात्तद्वशेरद्धो विध्वंसे प्राप्त आह। पयसः कालानंतर्यं धर्मानुग्रहे मे पयसो विध्वंसः प्रवर्तते। एककालत्वाद्धि
पयसः पशोश्च यदा यो यागः तो धत्ते तथ पयो धत्त इति। यदा पशुर्जायते तथ पयो जायत इति। अथवा सद्यः कालः पशुः
पयोपि सद्यः कालमेव। अनंतरं च पशोः पयः दधि तु पयो विकर्षया या व्यवहितं। अतः आनंतर्यासमो विध्वंसः धर्मा कर्मेदं इति शेषः ८
नुग्रहश्च भवति। पयः पात्राणां प्रोक्षणादयो धर्माः प्रवर्तन्ते। नह्यत्र तेषां चानुग्रहः कृतो भवति। प्राकृतं धर्मजातं वि
कृतिषु चोदकेन प्राप्नोतीत्युक्तं। ततो द्व्यहकालत्वाम पि प्राप्ताया मिदमाह। स कालं कार्ये विकृतीनां + हिः। कालाक
यद्दृश्यात्सोमेन पशुनायनेनवायक्ष्यमाणः स पौर्णमास्यां ममावास्यायां वा यजेतेति वचनात्। अनुवादः पूर्व + हिः सूत्रमेने सध्ये २

चोदकप्रसक्ती द्व्यहकालत्वं बाध्यते। न प्रसक्तसुतः कालः संकोचं चोदकाद्भवेत्॥ सर्वांगस्य का विकृतिः पंचदश्यामतो भवेत्॥ ८॥ यद्यक्ष्येति वचनं सोमानि कर्माण्यमावा
स्याकालं प्रसुपादयन्नद्व्यहे हो सत्कालासंभवात युक्तं॥ यत अतिदेशिकं द्व्यह कालं हं बाधते॥ ८॥

अग्न्याध्याधाने दितये नपर्वण्याधाने द्व्यहस्य वर्हिषस्य सद्भावे न प्राप्तिपदी छि रिति ७॥ चोदक प्राप्तं द्व्यहकालं बाध्यते ९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्येतिवासस्यवाहरी। वासस्यश्चवाहरीश्चवासस्यबाहरी तावाहतुः। विकृतिविषयत्वेनपौर्णमासीवाप्यावोच्यते। तेनप्रकृ सोमाँगो
तितोपिचोदकेनप्राप्तेएवंतोनुवाहोपमितिस्थितंतावत्पर्यवसितं। अभ्यरंतरश्चिंसते। यन्नामप्राकृतस्यद्रव्यस्य
कार्येवैकृतमन्यद्रव्यांतरम्‌ विधीयते। यथामोङ्कंचरुंनिर्वपेद्भिपेश्रीकामइति। किंतत्राप्राकृतद्रव्यधर्मोलभते। उ
तनलभतइति। किंतावत्प्राप्तं। व्रीहीन्प्रोक्षतीति। व्रीहीनवहंतीतिव्रीहिसंयोगेनश्रुताधर्माः कथमिवमुद्गेषुभविष्य
तीत्यतआह। प्राप्त्यानापत्तेर्द्रव्येषुधर्मलाभोविप्रतिषिद्धः। यद्वैकृतंद्रव्यंप्राकृतकार्यापन्नंभवतितद्धर्मोलभते। कुतः
कार्यापत्तेः प्राकृतस्यहिद्रव्यस्यधर्मेसंबंधोऽपूर्वप्रयुक्तोनस्वरूपप्रयुक्तः। आनर्थक्यात्‌ अपूर्वसाधनविशेषकारि
तोत्पसे। एवंचवैकृतेपिसोस्तीतिप्रवर्तत एव। वैकृतंद्रव्यंप्राकृतकार्योपन्नंतद्धर्मैर्युज्यतेतिसुक्तं। तेनतत्रा अभि
धानमपिलभ्यते। इदंत्विहसंदिह्यते। किं ऊहितेनाभिधानंकर्तव्यं। उतअनूहितेनेति। किंतावत्प्राप्तं। अर्थबाधोमाभूदि
त्यनूहितेनेतिप्राप्तआह। यथार्थमूहस्योहिते। चोदितेवैकृतेद्रव्येयथार्थमूहः कर्तव्यः यथाययथात्तमर्थंप्रकाश

भ्राविप्रतिषिद्धइति सुभावयपोभाष्यकारै भ्याख्यातः ५

२ कुआधिदेवताप्रकाशनं जातांतरसंबंधविनिमितो यथाभानामेकऊहः। ८।१।

कंठनेक तेविहस रूपंदस्वतेनभ्रमं दृविवि हृकव भोरपूर्व मेवा८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मतित्तथा तथोच्यते। यत्कारणं। प्रकृतौ येनेन मंत्रेण यागसाधनं द्रव्यमभिहितं। किं विकृतौ तु पिहितेन तदेव कर्त्त
व्यं। न च विपरीणतम्रूपः शक्नोति कर्त्तुं। स्वसर्था हि परिणमते। प्रकृतावन्ने कपली केयागे पली शब्द्रूपविपरि
णामे प्राप्त आह। न प्रकृतावपूर्वत्वात् न प्रकृतौ विपरिणामो स्ति। अपूर्वत्वात्प्रकृतेः न हि प्रकृतेरन्या प्रकृतिर
विकारप्राप्नोति ४ स्ति यदूहः क्रियेत। विकृतौ तु प्रकृतिवद्भावाद्धि परिणामः प्रकृतिवद्धि कृतिः कर्त्तव्येसनेना। न्यौष धर्मे परिभाषा वि
रुध्याह। विकृतौ वचनार्थलोपविरोधेभ्यो प्रवृत्तिः विकृतौ वचनादप्रवृत्तिर्भवति। यथापित्यमतेन होतारं वृणी
तेनार्षेयमिति। अर्थलोपादप्रवृत्तिर्भवति। यथा मुष्टेष्ववघातस्य विरोधादपि निवर्त्तते। चैरोपेषणमितियथा।
किमेतावदेव विकृतौ न प्रवर्त्तते। नेत्याह। परार्थो सन्ने स्तदभावेऽभावः। परस्यार्थे निष्पद्यमाने यदुत्पन्नं तस्य
मुलपुर्वसंबंधः २ परस्याभावे तस्याप्यभावो भवति। यथा सात्वाय्ये यांकणाः सेपोनस्य। परार्थो प्यन्यस्य परभावे प्राप्त एवं॥ पुरोडाशार्थोहिसप्ये मानस्य २
पुर्वपक्षनिरासः १ आह। चोदितानां भावः। परार्थो सन्नावपि भवत्येव। यत्र चोदना भवति। यथा पूषप्राकल्पेन न महंसं मार्ष्टीति पू

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अकन्यादपुनरिस्येति। आ
ह्य आदृश इत्यत्र
सूत्रेय। तस्थितंतदु
च्यते१

क० भा०

२४

पाभावे पिशाकलमात्रं गृह्यते। गृहं सम्मृज्यर्थ्ये। स्थितौदृत्तरमुच्यते। पौर्णमास्याममावास्यायांवायजेतेत्यनुवादोप
मिसुक्तं। तत्रप्रतिविधीयते। नविपक्षेकिंमांस्फः समभिव्याहारात्। किंविद्विगतंपक्षस्येतिविपर्यङ्कः तिदृच्यते। तत्रच प्रतिप
वैहृसः क्रियानसुः क्कतर्हिपक्षांतेएवसुः कृतः पौर्णमास्याममावास्यायांवायजेतेतिवचनात् ननुक्तमयमनु
वादइति। नानुवादः अनुवादेहि पौर्णमासीशब्देनगौण्याहृत्साप्रतिपत्तुरुश्यते। तत्रश्रुतिः परित्यक्ताभवति। नवै गौण्याद्यप्र... स्यर्थः
नयुक्तं। यत्तुक्षणा नानुरोधेनश्रुतिर्बाध्यते। अपिचानुवादेप्रवृत्तिविशेषकरत्वादनर्थकएवभवति। सोमस्यचैत
देवकालविधानं। यदिष्ट्या सोमेनपशुनाग्नेयणेनयक्ष्यमाणः स्यात्पौर्णमास्याममावास्यायांवायजेतेति। नत्यत्रसो विकल्पाग्रयणकाले विधानार्थ
मस्यपौर्णमास्यमावास्ये विहिते। अतोपिनानुवादः दर्शपूर्णमासयोः सान्नाय्यवतोरनुविधानंकृतमिदानीदाक्षा एम
यणपक्षोनुविधीयते। दाक्षायणयज्ञेप्रजापशुन्नमयशस्कामस्य। दाक्षायणयज्ञइतिकर्मणोनामधेयं। दृव्यगुणसं २४
स्कारेष्वप्रसिद्धत्वात् तस्माद्दाक्षायणयज्ञेनामेतिवचनात्। सच प्रजापशुन्नमयशस्कामस्यभवति। पर्यायेणचयो सुबत्क्रमेण१
ऽयोतिष्टोमस्यसकृत्प्रयोगेसर्वफलप्राप्तिरिति।। क्रियास्वाभाव्येनहिफलेभ्युपगम्यमानेसर्वेभ्यो ज्योतिष्टोमइत्यनेन सर्वत्र ऽवाप्तिरवगतेति सकृद्देन सर्वप्राप्तिः स्यादिति। उच्यते।। द।। २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पूर्वपक्षः दर्शपू र्णमासतः १ गसिद्धेः। नहि कामानां युगपदुत्पत्तिसंभवः। नामफलगुणयोगात्कर्मांतरं। न दर्शपौर्णमासाविति। कुतः नामान्य

त्वात्। अभ्युदितामदाक्षायण इति। नामान्तरेषां स्यात्प्रतीतिर्भवति। यथा देवदत्तादन्यो यज्ञदत्त इति। फलान्यत्वाच्चा

न्यद्धि फलं श्रूयते प्रजादि। फलान्यत्वे चान्यप्रतीतिर्भवति। यथा देवदत्तादन्यो। गुणान्यत्वाच्च गुणान्यत्वं दृश्यते मैत्रा

सिद्धांतः २ वरुण्यामिक्षेति सैव माहि। गुणान्यत्वे च गुणिनोप्यन्यत्वं गम्यते। अतः कर्मांतरमिति। गुणविधानं वा सन्निधिसंपद्वचना प्राप्ति २

प्रकृतिविशिष्टौ दर्शपूर्णमासौ ५ प्तं। अथवा न कर्मांतरं। तावेव गुणविशिष्टौ दर्शपूर्णमासाविति। कुत एतत् सन्निधेः दर्शपूर्णमासौ हि प्रकृतसाह। तं निर्गुणपक्षे

=सगुणपक्षे

स्मात् त्रिंशतमेव वर्षाणि यजेतेत्यभिधाय। यद्युदाक्षायणयज्ञः स्यात्स्थोपि पंचदशैव वर्षाणि यजेतेति। सन्निहि

सन्निपाताखयोर्दर्शपूर्णमासयोः प्रतीतिर्भवनायते ७ ते चैतत्प्रतीतिर्भवति। तथा च संपद्वचनं। अत्रैव समासं पसंपद्यत इति। यदि तु देवकर्मांतरं स्यात् मासैर्भागे त्रिंशत्सं

पसं च दशाभिर्वर्षैः संपद्यते। यत्तु नामांतरत्वादिति भवत्येकस्यापि नामांतरत्वं। हस्तः करः पाणिरिति। धर्मांतरत्वाच्च

स्रो-मासादिना १ नामान्यत्वं। ब्राह्मणपरिव्राजकवत्। फलं गुणाश्रयं। गुणान्यत्वेपि च न गुणिनोन्यत्वं। न हि देवदत्तस्योन्मर्द्दनाहिना

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दाक्षायणानुष्ठानपक्षे

कृ० भा० म्यत्वं भवति। तस्मात्तदेवेदं कर्मगुणविकृतमिति। प्रयोजनं दर्शपूर्णमासयोः क्रिया। अग्नीषोमीयः पौर्णमास्यामैन्द्रा तस्माद्दर्शपूर्णमासयोरेवायं गुणफलसंबंधः १

१५ ग्नो माऽमावास्यायां क्रियत इति वाक्यशेषः। एवं श्रूयते। पूर्वं घुरग्नीषोमीयेण यजते पौर्णमास्यां। तथैन्द्राग्नेन यजते

माऽमावास्यायामिति। सान्नाय्यवत्सान्नाय्यमाह्रियमाणार्थं दधिनियमे पि सर्व वर्त्तते। तच्चनो भयमुभयत्रैव भवं समाना अमापौर्णमास्योः २

स्यायं हि पयसोच्यते पौर्णमास्यां पुनराग्नेयः पुरोडाशो भव दैन्द्रं सान्नाय्यमिति सेनावदेव। उभयस्मिन्नुभयत्रप्र

पक्ष५ वर्त्तमाने सत्यस्यार्थं प्राप्तरा ग्नेयः पुरोडाशो भवति मैत्रावरुणीं पयस्यां नेघ्नन्त्यमानीति बाग्नेयः पुरोडाशो यथैतत्। हविःसंस्थान्यायः श्रुतिग्रहणाद्न्यायोपि न्याय एव

देवमित्रावरुणो देवं वत्त इति देवताद्विरवं नोपपद्यते। उभयरूपे हि द्रोपि प्रापुयात्। तस्माद्विभागेन सान्नाय्यं पौर्णमास्यां

मेव प्राप्तः एवं चोपांशुयाजो न भवति। अमावास्यायां पयस्या मैत्रावरुणी नन्वैव दोहनं दधि निर्वा दोहनं। श्रुतेवार एम

यति२५ ध्यानां वाजिनं निषिध्योत्कर्ष इति। वाजिनमव सेवनमुच्यते। तस्य च यागसंबंधाद्यागधर्माः प्रवर्त्तन्ते। वेद्यामासादने प्राप्ते १५

उत्कर्ष उच्यते। न चात्र वेदिधर्माः प्रवर्त्तन्ते। स्वरूपः प्रस्तुतत्वात्। अनाज्यलिंगत्वात्तत्र स्यालिपारस्य विकल्पः अनाज्य

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लिङ्गंनिषिद्ध्येतिवचनात्तत्रश्चप्रमाणत्वान्नंभवत्येव।प्रहृत्यतृणंतेनचरतिविमुच्यवास्रुचो।एवंहिश्रूयतेति।बर्हि

२स्थालीमुखेनैव२ र्वेसिंचनगृह्णातित्तद्रूपमेस्रुरेतोरध्यातीतिश्रुतेः।ग्रहणंचयथांकथंचित्तत्स्रुवेण।अवघ्नीसश्रवणात्तु।अ

ग्रहणात्सुर्वमनुद्व वाचनंमांभुधदत्रे२ पर्मांयंश्चावत्तेकरणति।श्रुतिग्रहणं।वाजिनोमोनुवाचयति।पूर्वेमनुवाचनंमाभूदितिसत्तउच्यते।प्रतिवषट्कारंहुत्वा

वाजिनशेषेण।दिशोव्याघारयतिदिग्भ्यइतिप्रतिमंत्रम्।प्रदक्षिणंपुरस्तात्प्रथमं।वाजिनशेषःचस्रुच्य।प्रदक्षिण

ग्रहणंच।श्रौतं।नस्मार्त्तं।अतस्तद्रूपचारेश्रौतमेवप्रायश्चित्तं।उत्तमाभ्यां।मंत्राभ्यां।मध्येपूर्वोर्द्ध्वंचव्याघारणं।

स्वाहाकारः।सर्वत्रसाकांक्षत्वात्साकांक्षत्वेति।क्रियापदाभावात्।अतःस्वाहाकारविधानं।मंत्राश्चयथाश्रुता

एव।नचतुर्थ्यंतप्रयोगः।[illegible]सुपांसुलोपोभवतीतिचतुर्थ्यर्थेएवप्रथमा।एवंचसतिजयाहोमेपियथाश्रुता

एवमंत्राःचित्तंचचित्तिश्चेतिनचतुर्थ्यंतेनप्रयोगः।षेयमुपहूमेस्वाहमंत्राणांत्रभक्षणमुपहूतइतिप्रसक्तेःउप

हूयस्वेसामंत्रणंप्रसक्तलिंजं।प्रसक्तरस्यनुत्तातः।पिन्वहेनेर्नामभिरामंत्रणेप्राप्ते।नक्तनामभिर्वैसाह।युक्तनामा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

+ एवमनुज्ञावचनमर्थमेवम्भवति॥ इदानीं भक्षमन्त्रानाह॥ ... नां साजिनामिसेव माद्दीन॥ वाक्यभेदा ... विकल्पः॥ इदानीं भक्षयिष्यन्नाह॥ होतृ ... अध्वर्यु ... ब्रह्मा ... अग्नी
धानमानाः॥ भक्षयन्तीति वा ... संशेषः॥ सम्मासो ... वषट्कर्तुः ... मोपमेवा ... ष्यित ... येन यजमानस्य प्राथम्यमुच्यते॥ प्रथमो वा भक्षयत स्वयजमानः॥
प्रथमो वेति। तत्कुतः। प्रथमो यजमानो भक्षयतीति॥ उभयत्र स्वित्ति प्राथम्यपक्षे उत्तमो ... पि भक्षयेत्॥ अथो प्युत्तम इति वचनात्॥ दाक्षा
यणं ... दक्षिणा॥ दाक्षायणं सुवर्णमिषु ... प्यन्ते॥ अ ... ह्याथ वेति विकल्पः॥ संवत्सरं वा यजेत॥ पञ्चदश वर्षाणी सुत्यमेव॥ संवत्सरस्यात्र सानन्तः प
रिगृह्यते॥ अन्यापि सो ... वयाग संघ ... त्वा॥ सा च या तस्यानुपपद्यते॥ न चान्द्रमास इति॥ मासः सत्त्व ... तमुत्र ... वासाः ... सिवर्जयेत्॥ अहनि
मासः समैयुन्ने वर्जयेदिति तत्कर्मणि ... वर्तमाने ... ॥ अहनीति वचनात्॥ एतद्वन्नरादर्श प्रयोगादेतराले ... धर्मो वचनसामर्थ्यादिति॥ २ +

क॰ भा॰ निचहोत्राणीति। एवं हि श्रूयते। तद्रूपं चैव भक्षयति होता चाध्वर्युश्च सेवमाहिः। अधिकारमुपजीव्याह। सोमेन च

२६ सोपहूतं भक्षणं कर्तव्यम्। नानुपहूतः सोमः पातव्य इति वचनात् साधारणेषु वा सामर्थ्यात् ... दर्शपूर्णमासप्रक

रण एव कामं आग्नेय आम्नातः यत्कामो ह वा एतेन यजते सोऽस्मै कामः समृध्यत इति। तं च प्रकृत्योपांशुत्व

विधानं। उपांशुत्वसैन्द्रवत्वायैयजति ... उपांशुत्वमिसा चापो

भिप्रायः येन चैन्द्रवायौ ... उपांशुत्वं विदधाति हि शुचा। एवं एजसूयेष्वनुर्मस्याहि शुनेवोपांशुत्वं ... तंत्र

भेदात्प्रजाकामवैश्वदेवेतर्योस्तु उपांशुत्वम् ... तंत्र ... काम्यत्वाच्च। तथा पंचबिलैन्द्रे

वं। नहि तत्र काम्यतयेवोसतिरिति। तेन यत्र ... चोदनैकत्वं चैकतंत्रं च काम्यार्थे चोसति स्तत्रैवोपांशुत्वं यथा एम

मित्रविंदायां आह च। ... तंत्रं ... यत्र काम्यमना ... उपांशुता। आग्नेय २६

+ला १ णैवैश्वदेवं उपांशु भवति। एककपाले ... वारुणवर्जं प्राजापत्यः उपांशु भवति। तस्मादपि च प्राजाप

+ नस्यतत्स्योच्यते॥ ७॥ उपांशु ... काम्यदेवता। काम्यैककर्मणि देवतादेवतानामुपांशुत्वं भवति॥ देवताग्रहणं यत्नकर्तव्यं॥ चरणशब्दे दैवतान्तर्हि सर्वदेवतान्यत्रेसुत
त्वा नत्वउपांशुत्वस्य। एवं चेत् ... चोदनादेवतास्वेवोपांशुत्वं नान्य ... सामान्यकारे ... दिदेवताग्रहणं॥ सौत्रामण्यांतर्हि ... उपांशुत्वमस्तु॥ नैन्दे न १
वं॥ तंत्रभेदस्तु तत्र एकतंत्रे चोपांशुत्व ७॥ थो ... ॥ काम्य ... विप्राम ... ॥ नहि ... काम्य ... अस्ति॥ करणवेषु ... संपादकानांतेषां
फले साक्षात्संबन्धाभावात्॥ ततः साक्षात्फलसाधनप्रधाने ... उपांशुत्वं अंगेषु तु ... सारेण ... विशेषः॥ ७॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संपत्तेः क्रियतस्तद्विवचनात् सावित्रश्चातुर्मास्येषु। उपांशु। तत्रैव वैश्वदेवीपयस्या। वाजिनं। प्रथमः नपुंसकलिंगो
पदेशस् ... न्यवाग्वंता र्हि नप्राप्नोति। प्रास्यतियागधर्मत्वात् नहि द्रव्यधर्मोयं। अपूर्वप्रयुक्तत्वात्। दर्शयति च पर्वा
य णि प्रसंगेन तेषां वैश्वदेव चतुर्णां द्रव्याणां स्त्रीणि त्रीणि हवींषि निर्हृक्तानि भवंति द्वे ... द्वे द्रव्ये। रिति वैश्वदेवा शुनासीरी उपांशुधर्मतंतिर
ययोः स्त्रयाणामनिरुक्तत्वात् दर्शयति। तस्माद्धवाग्वामष्णुपांशुत्वं। तत्र हवींषि दीक्षणीयोपायणीयातिथ्या
देवता देवस्तदे ... विका हवींषि। उपांशु भवंति। दीक्षणीयादिषु देवताग्रहणं वाग्ंतत्वप्रयोजनार्थं। सहप्रधानेन दीक्ष
णीयावाग्ंतेन माभूदिति। वायव्यैः ... मैत्रावरुणी। च। अग्नावैष्णव। ऐन्द्रः सौत्रामण्यां प्रथमो वायोधर्म्यस्योपां स+
शु। आग्नेयं प्रतिकामनमाहरेत्। आग्नेयं हि प्रहृत्तस्य श्रूयते। सोस्यैकामः समृध्यते। यस्यै कामाय ... निर्वपतीति। वा
यव्यैर्थे पुनः प्रहृतोवाब्रूयात्। वृश्चिकमोस्मीत्यध्वर्युं ब्रूयात्। पुरोवातं च विद्युतं च मनसाध्यायेसेवमादिनिगदव्या
ख्यातं। सर्वाण्येतानीति च। अथ निर्देशोनस्याद्विनिर्देशः यत्कारणं। नखेतानी सेतमवतानैरुक्तं भवत्यतः।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क॰भा॰ प्रतिपदमुच्चारणमिति। इदानीं दर्शपूर्णमासयोरन्वारंभनिमित्तमंगमाह। अन्वारंभणीयाग्नावैष्णवएकादशक

सरस्वो द्वे देवते उभय

१७ पालः सरस्वत्यैचरुः सरस्वतेद्वादशकपालोदर्शपूर्णमासारंभे। एकादशकपालग्रहणंनकर्त्तव्यं। अग्नीषोमीय

अलमनमामुत्त देते ...ना२ विकारत्वादेवतत्प्राप्तेः कर्त्तव्यंवा। कपालानांप्रसंख्याविधानंयथास्यादिति। ततश्चतद्गुणकर्मप्रवृत्तिरितिकेचि आत अग्र्यण प्रवृत्तिः २

त्। दर्शपूर्णमासारंभ इतिश्रुतत्वात्प्रथमप्रयोगएवभवति। एवंहिश्रूयते। दर्शपूर्णमासावारंभमाणोऽन्वारंभणी

ययायजेतेति। अन्वारंभस्यचविद्यमानत्वाद्विकारेपिप्रवृत्तिर्यथाग्रयणे। चातुर्मास्येषुचारंभस्यएकत्वात्सकृ

गोहलाह ...सर्था ... मवसाइ... ६ देवभवति। क्षौमवत्स्यादिषुत्वारंभभेदात्पुनःपुनःप्रयोगः। पष्ठौहिर्गृष्टिणा मिथुनौवा। पृष्ठेनभारंवोढुंसमर्थोऽनडुत्प्रभं यावत्तावयसावर्षत्रय

सापष्ठौही। मिथुनौवेति। मिथुनौद्वौद्वाविति। इन्द्राग्नमविमृधएकादशकपालः पौर्णमासमंतु। पौर्णमासेनेष्ट्वा रूपेण पृष्ठे भारं वोढुं शक्तिर्भवति तावत् पापष्ठौही॥ ६

पष्ठौहीबालगर्भिणी समरः ६ द्वायविमृधेनुनिर्वपतीतिवचनात्। सचापवर्गोहिविकल्पः उत्तरवांतरादशदिनएवारंभांताद्विकल्पः। अदितिश्चरु १७

२ प्रथमप्रयोगे... चेत् यावज्जीवं भव ति शाखांतरस्थात र रमावास्यां अनुभवतीतिसूत्रशेषः। आग्रयणमैन्द्राग्नेपाकस्य। आग्रयणमितिकर्मणोनामधेयं। वक्ष्यमाणस्य। नृ क्षीरपुरुषो ८

ग्र॰ अ०। पौर्णमासांते तद्दिनेन॰

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

व्रीहिणः स्वरसंबंध्याच्यमुच्यते। तत्रैव व्रीहिशब्दस्य मुख्यत्वात्। अन्यथा व्रीहिपर्यायेशालिप्रतिनिधानदर्शनं पश्वनुपादानं चनोपपद्यते। यथाहं
दोगपरिशिष्टे कात्यायनः। यथोक्तवस्त्वसंपत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत्। यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः इति ॥३॥
ध्यायायधि श्रीयस्य अवदानहोमे कृते शेषस्य का गतिः॥ दैवतोद्देशेन परित्यागात् अवदानमात्रे प्रियमाने सकलस्य यजमान स्वामित्वमपेक्षितं॥ तत्र
प्रायश्चित्तमाज्यं ॥

त्रं च प्रथमं हविरैन्द्राग्नं। तस्मादैन्द्राग्नो द्वादशकपालः पुरोडाशो भवतीति। अग्रपाकग्रहणेन च शरद्वसंतौ ल
चान्यपक्षतार क्ष्येते। तल्लक्ष्यं। अग्रे पाकोऽग्रपाकः। प्रथमपाकः तस्यार्थः स च शरद्वसंतयोर्भवति। शरद्वसंतयोराग्रयणमिति
चशब्दं स्वात्तत्र एतत्। व्रीहीणां यवानां च। चहरपियाबो यथासंख्यार्थमिति यवग्रहणं। तेषामेव नियमो माभूदिति व्री
हिग्रहणं काले व्रीहीणां यवकाले यवानां। अथ एष सावश्चरुर्भवति। वैश्वदेवि विश्वरूः तस्माद्देव वैश्वदेवश्चरुर्भवति
पयसि वा। स च वा पयसि भवति। पयः पक्षे श्रपणीताधर्माः कार्याः। द्यावापृथिवीय एककपालः। अस्य च वैश्वदे वैश्वदेवपर्यवि ५
विकद्यावापृथिवीयप्रकृतित्वं। लिंगदर्शनात्। तस्य हि सर्वहुतं करोति। अपर्यावर्तं जुहोतीति चाम्नायते। तेनैतेन सर्वहो आसादनवत्प्रक्षे
मापरिवृत्ती आज्यभागविधिपरे वाक्ये अनुवदति। तस्य परिवृत्त्यायस्यैवैकस्यैव चरेदेवतायै हविर्गृह्यते सर्वत्रैव स्विष्ट पः उत्पुंठनं माभू इदं
कृद्वाभक्तो यत्तेन सर्वमेव जुहोति। न स्विष्टकृते वद्यति सापरिवृत्त्याः नो हुतः पर्यावर्तेते। सा हुत्वायापरिवृत्त्या ॥२
तथैव तदुभयमप्यनिष्टमित्याज्यस्यैव यागः कर्तव्य इति। तस्माद्द्यावापृथिव्यैककपालप्रकृतित्वमिति। एवं च सति त्रे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एं प्रागनवैश्वदेवयोः पंक्षे च प्रयाजत्वं ॥ तदुपादाने मुख्यस्या उद्देशे ॥ नवप्र याजलोपा दाने नष्ट च स्य ध्यावापव भिनीयस्य ॥ तत्र विप्रतिपत्तिर्भिन्न धर्मीणां सम
वाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वं ॥ अथवा मुख्येनापूर्व चोदनां लोप एव दितिपंचप्रयाजो नतेन ॥ १ ॥ = बर्हिस्तु समीर्थ मेकमेवमेएं प्रागनादानपितदेन ॥
अतए कदेशनिमेव समेपिसति कं सभोजिन्या येन समस्त नियमः ॥ तथाहि व्याचार्ययोः सहभोजनप्राप्तौ द्विव्यस्यकं सभोजन नहल नियममनि
यतपाजभोज्या चार्यो नुष्ठेयानो लोकेद श्यते ॥ १ ॥

का० भा० बर्हिरहतवासः परिधानं चेहापि भवति। नव प्रयाजा घपीति चेत्तैन्याग्न वैश्वदेव विरोधात् आज्यभागेपि वा
१८ सः परिधाना हि भवत्विति चेत्तत्र देवं पुरोडाशे हिनैसर्गु पस्थाप्यते। नवाज्यस्यासौ धर्मः तस्मात्प्रवर्ततिरिति। यतु
वायक्षेपयसिद्धं मांसलेपुपांशुत्वं भवति। युक्तं तत्रप्रसक्तौ स्यासौ धर्मः इह पुनर्थाहं करति। उद्वासितं [illegible]
हाज्येन। तच्चैतद्धाज्यं लौकिकं। अपूर्वत्वात् आज्यस्य वा यजेत तस्मात्दोषैस्मिवयजेतेति वचनात्। पुराणानां वा चरु
वैश्वदेवश्चरुर्वा पुराणानां कर्तव्यः तत्वैपुराणानां कुर्यात् हिसाहुरिति वचनात्। वानवानां। तौ वाउभावेव [illegible] स्या
तामिति। प्रथमजो गौर्दक्षिणा। प्रथमजश्च [illegible] गौः! न गोः कुलस्याप्रतीतत्वात् गोश्च जन्मनासंबंधो तत्र
तीतत्वात्माप्यमंतरुपेक्ष्यं। प्रसंगमुपजीवन्नाह। वैश्वदेवस्य च। प्रथमजो गौर्दक्षिणा। दर्शे पौर्णमासानीजानो
दक्षिणां पक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत् किं विरुधात् आहिताग्निः सर्वा वदर्शपूर्णमासौ न करोति। अथवा
ग्रयणकालातिपत्ति भवति तत्राग्रयणे विशेषः कथ्यते। नवानां दक्षिणा द्विपक्वं चातुष्प्राश्यं ब्राह्मणान् भोजयेत्।

प्राकृतं च चिदहतौ इति परिभावितेत्वा तू प्राण सानां तरे आथदये स ३ १
पुरोडाश स्य अस्य धाना २
आज्यादेः २
च्य +
नवाना ५ +
प्रथमायस्य ८
त्रिंशमाम ह कर्षीप ऋरादि सुणं १८
णा १

गोः कुलस्य दे + पुलिंग गा सूप भे इ्रा तिः ८ गो इति इ्रा टी। ८ नि +

त्वा किंचिद्दघात्। तत्रोपदिष्टं कुर्यात्तद्दघादिति वचनात्। अस्य चाग्रयणत्वात् [illegible] पौर्णमास्यमावास्याकाल
इति। अग्निहोत्रायणिनो नवैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमः। अग्निहोत्रेणैव यो नाम्नायनं गमनं कर्त्तुमिच्छति। अग्निहो
त्रेणैवाग्रयणं गमयती स यो नवैः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमं कुर्यात्। यः सायंप्रातरग्निहोत्रहोमः स नवैः कर्त्त
व्यः। नस्येत्तदाग्रयणं सायंप्रातर्ग्रहणाद्देवा आग्रयणं वा स्यादिति। तथा च दर्शपूर्णमासानीजानस्य चातुर्मास्यप्रवि
धिपरे वाक्ये अग्निहोत्रहोमं प्रतिषेधः ति। नाग्निहोत्रे जुहुयात् समहं कुर्यो यद्यग्निहोत्रे जुहुयादरत्नहा आग्रयणम
६होम यदग्निहोत्रेमिति। अतश्चात्र न यजनीयकालनियम इति। तत्र श्रितामावा पयसा। नवाश्रितामावागो: पयसा जुहो
ति इति श्रितव्रतं च। तत्कालानिपातेन वाश्रितामागोः पयसा कर्त्तव्यमुपसत्सु वर्त्तमाना सुन वद्वमेरो हिंगाकर्त्तव्यो रोहिणो कुर्वीत। उपसत्सु ७+
। सुत्यासु सवनीयाः कर्त्तव्याः। ग। सौम्यः श्यामाक श्या रायस्यो। श्यामाकनीवारादि। आरण्यग्रहणाच्च सो २आरण्याग्रयणं। २ आरण्यं च २५-२
म म्योऽन्नैर्न्न भक्षितन्ति। वैणवो यवीयो। सौम्यः कर्त्तव्यः श्यामाकचरुः श्यामाकनिर्देशान्नव्यार घेव भवति। पुनः संस्कृतोर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ०भा० योरक्षिणा। क्षौमं मधुपर्कौ वर्षा घृतं वा वासः क्षौमं मात्तसमुच्यते। वर्षासु मस्तरिहितं। कृतमिस्सकोः तत्र धृतत्राद्देनां
१९ जसो भवति। तस्माद्वर्षासु यद्धृतं परिहितं तद्देवगृहीतमंकृति। अमावास्यायामग्न्याधेयमिति कर्मणो नामधेयं। त अग्न्याध्येय २
२ते+ च्च समुदायस्यैनित्यस्यावग्निराधीयते। उद्धाघतेनिष्पाद्यते। न मंथनमात्रं हृापनमात्रं वा आहवनीयत्राद्देहिसं
स्कारनिमित्तः। नजातिनिमित्तो योगनिमित्तो वा। तेषु सत्सुत्राद्दप्रयोगादर्शनात् अतश्च मावान कश्चिद्दृष्टार्थोः दृष्ट
कृ५षतेप+ र्थो वा तत्संस्कारैरग्निराधीयते स सर्वोग्न्याधेयशब्दवाच्यः एवं च सतिसंस्कारैकदेशाभावेपि अनाहवनीयत्ता। अ
तश्च सकलकर्मसमुदायात्वाहृतिरिति संप्रत्ययः। अत्र वदामः कश्चित्संस्कारोंगवान्भवति। यथा पूर्णाहुत्याभा।
८हेमे+ ज्याधिश्रयणादीनां। तूष्णीमग्निहोत्रं च परिस्तरणादि। इष्टिषु चान्वाधानादि। यस्यैवांगिनोंगोपचारस्तस्यैव। एम
वृत्तिर्मुक्तरूपा। न सकलस्याधानस्येति। न चैवंहांगोपचारेः पिप्रायश्चित्तं भवति। आहवनीयाद्यधिष्ठानाभावात्। न १९
नु च विधं त एवाहवनीयोंग्नुसन्तिः साच्छेषवैयर्थ्यमेव स्यात्तस्मात्तं च मिराववृहवनीयमादधातिरित्भाविनीवृत्तिः।
+ इयः। त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति। पंचभिराहवनीयमिति प्रयोगदर्शनात्। नेस्यते। यं दीयते वाहवनीया ०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

= यदाहवनीये जुहोतीति श्रुत्या नाहुर्णाहुतिरप्याहवनीये होतव्येति। अन्यथा आहवनीयत्वमेवासंपन्नं। तत्कथमिति चेत्। २

अतो नैमित्तिकहोमस्याभावः। यद्येवं पूर्णाहुत्यादिहोमोऽप्यत्र न भवति। उच्यते। आहवनीयसंस्कारायैव अरस्यं१+
विधानादिति विशेषः। तस्मादिह विहितानां भावि नैवृत्तिर्युक्ता। ननु नैमित्तिकहोमानां नैमित्तिकस्याहवनीये विधीयं।
ते। पूर्णाहुत्यादयस्तु तदुत्पत्त्यर्थं तयेति विशेषः। अमावास्यायां ऋक्षश्चात्र गौण्यावृत्त्या प्रतिपद्विषयः। एवं हि श्रूयते।
आधानं प्रक्रमस्य परेऽहरेवैष न पुरस्तान्न पश्चाद्द्वे पत्नी हरुपवसेदिति। उपवासत्राद्ध्वश्च यमनियमापेक्षः। य
दाहरस्य श्वो ऽग्न्याधेयं स्यादित्यैवाश्रीयादिति सेवमादिविधानात्। तस्मादमावास्यायामुप क्रमप्रतिपद्याधानं। कृ
त्तिकादिषु तु नैवं। न हि तत्रैवं वचनमस्तीति। कृत्तिका रोहिणी मृगशिरः फल्गुनीषु। स चायं विकल्पः कृत्तिकादिषु
... स्वग्नी आदधीतेति निरपेक्षविधानात्। ननु चामावास्यायां विधायनक्षत्रनिषेधेन ... नक्षत्रेषु कृ
त्तिकेति च किं मित्ति न भवति। नैतदेवं। एवं हि समामनंति। यो मावास्यायामग्नी आधत्ते यथा विवृतायां द्वारि
द्वारपुरं प्रपद्येत स ततएव स्वर्गं लोकमियादेवं तदिति समावास्यायां विधाय नक्षत्रनिषेधेन संसर्गोऽनीति। अग्न्याधे गध्यैत१ सिद्धार्थकालोयं। न
प्रश्नानुष्ठितिः पक्षमिति न भवति हि सिद्धा। सिद्धं तु प्रव
मा भवितु विधेयं
स्यात्। १२=

क०भा० नक्षत्रआधत्तेयथा ःपिहितायांद्वार्यद्वारापुरंप्रपित्सेत्सजिह्मःपुरंस्यादेवंतदिति।तस्मात्तत्रापिनक्षत्रविकल्पः
२० हस्तोलाभकामस्य।सचायंविशिष्टोलाभउच्यते।नलाभमात्रं।परछेत्समेरीयेतेतिवचनात्तस्मात्प्रतिग्र
हलाभः अतश्चब्राह्मणविषयएवायं।चित्राचक्षत्रियस्य।चराद्वाल्लभकामस्य।वसंतोब्राह्मणब्रह्मवर्चसकाम
वेदाध्ययनंरथानुष्ठानज्ञानंतंतेजोब्रह्मवर्चसं॥ योः।तस्माद्ब्राह्मणोवसंतआधीतेतिवचनात्ब्रह्मवर्चसकामोवसंतआदधीतेति।ब्रह्मवर्चसंब्राह्मणस्यैवोचि
तं।तस्मात्सकामनिष्कामयोर्ब्राह्मणयोरिति।ग्रीष्मक्षत्रिय।श्रीकामयोः ग्रीष्मः क्षत्रियस्याधानकालो भवति
तस्मात्क्षत्रियोग्रीष्मआदधीतेतिवचनात्श्रीकामोग्रीष्मआदधीतेतिहिश्रूयते।सर्वविषयंचएतन्नविशेषान
वगमात्।वर्षाप्रजापशुकामवैश्यरथकृतांआधानस्यकालोभवति।प्रजाकामस्यपशुकामस्यवैश्यस्यरथकृत एम
श्चकामस्येवपश्चात्सर्वविषयः।नवैश्यविषयएव।वैश्योवर्षास्वादधीतेतिचनिष्कामस्यापिवैश्यस्य।वर्षासुरथ २०
वृद्धनीयाद्धिनयनं। कारआदधीतेतिचरथकारस्यवर्षाः रहानीपूर्वेद्युरुपक्रममाह।अग्न्यगारेकुर्वतिबहुवचनोपदेशात्प्रकृताः स्निग्धेयेषु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नं पशुपतु भवीयमाहवनीयः। यथा बंधनविधिना यूप आक्षिपते नं तथा होमविधि [illegible] विना आहवनीयः। कुतः। नवग्निः यूपे पशुबंधन सार्थं यत् सामान्यतो न
गतं। नन्वेवं यथा पशुर्बंधं [illegible] २२ भवति। विशेषणत्वेन नवगतः। सद्धयुपपदा हत्वादिरे बध्नाति सादिवाक्याद्वा श्यांतराद्वा बेदनभोषणादि विध्याय
कापनस्यार्थते। अयं रवादि [illegible] दिगोषणादिसंस्कृतो यूपइति॥ इह तु होमेनाहवनीयस्यानाक्षेपात् सामान्यावगतिर्नास्ति। तस्मादन्येन
प्रमा[illegible]णेन सामान्यतोपि नाक्षेपान्वेदाद्यावगम्यते। स आहवनीयः। स च वसंते ब्राह्मण [illegible] नगम्यते वेदात्॥ नान्यादृशः। तेनैन अन्य
काल [illegible] भानसाहवनीयः॥ २॥ = [illegible] गार्हपत्यं नी वर्वर्तं [illegible] मिथ्यानुगार्हपत्ये [illegible] भवति॥ २॥ =

गार्हपत्यस्य १= उदग्वंशं वा प्राग्वंशं वा प्राग्वंशं पूर्वं प्राग्वंशमेव। दक्षिणपूर्वेद्वारो अपरस्य दक्षिणपूर्वेस्य पूर्वे। न त्वेवैक = आहवनीयस्य २
स्य द्वारद्वयविधानं उपपद्यते। यस्मादपरस्य पूर्वं पूर्वस्यापरं सामर्थ्यपरिप्राप्तं। पौर्णमासवद्द्वयं भवति। च
ति नाग्न्यग्निषमतिस्पिपते। विकल्पस्यतु सूत्रांतरेभिहितत्वात्। क्रतुनसूत्रसंभारसामवपनादीन्वा कुर्यादिति
क्षौमे वस्तेः ह्रोते पत्नी च। क्षौमे आतसे अहते अधौते। पत्नी च क्षौमे वसानावग्नी आदधीयातामिति वचनात्। अग्निमन्वे क्षौमं
स्वार्यते १= सः स्थिते धर्मे वेदेः ये। ते च परिसमासे अध्वर्यवे देये। गार्हपत्यागारे निर्मथ्यान्यादधाते मंथनसंनिधानात् विधीयते। वसा
शुतर्ने २= [illegible] नानादधीयातां
आध्यानसमा कृता भामेवारणिमां अनयो हि संनिधानात्। वैतृपकुलं वरीषमहानसाद्वा। वैतृपकुलादि पररिगृहीतो कुतो मिथ्सेता नकुलादयो
सौ ४= च्छिष्टो वा परिगृह्यते। अंबरीषो भ्राष्ट्रः कंदुरिति यः प्रसिद्धः। महानसो यत्रान्नाश्रीणो मिर्यथा लौकिकेषु सत्रेषु लकाकंबरीषभ्राष्ट्र
=आर्यमाणास्यां २४ कंडुनीयदि नाश्रिया
[illegible] दिवाभ्यातिरात्रो वा। यहंहरस्पश्यात्रैस्माधेयं स्यादिवेवाश्रीयादिति। न चायं दिवा वा न सनियमः। किं तर्हि रात्रि = [illegible]
अस्तमय समीपे। अत्रान विकल्पार्थमिदमुक्तं। तदूपिकामम वनक्त मश्नीमादिति। उपास्तमयं देवाः पितरं आह्वयति। तत कु इति २=
= इदं चाभिनिधानं। गार्हपत्यागारे संस्कारार्थं। आगार इति सप्तमी द्वितीयार्थे वस्या॥ आ गारमध्ये अग्निना संस्कुर्यादिति। तथा आ गारे यो वास्येता भि
स त्रगो वासने नागारं संस्कुर्यादिति वा तदर्थो भवति तत्य [illegible] दिहपि॥ ५॥ =
आधानमंत्रः १=

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क॰भा॰ नःसमोहैवंविद्वांसंदेवाःपितरइतिह्यपत्नीस्त्वाद्धोनेविनियोगात्।पूर्वेणाग्रविहृत्यतिर्दक्षिणेनपत्नी।पूर्वेणद्वारे
२१ णयजमानोदक्षिणेनपत्नी।पश्चाद्गेहरूपविश्यतोदक्षिणतःपत्नी।गा र्हपत्यागारनिहितस्यअग्नेःपश्चाद्दक्षिण
तःपत्न्यनुवचनात्।अश्वस्यशमीगर्भारणीप्रयच्छति।अश्व।श्वाश्वासोऽश्वमीगर्भश्च।अश्वस्यशमीगर्भस्तत्संबं
धिनौअरणीप्रयच्छतियजमानायतेचाप्युपस्थेपरिगृह्णीते।एवंचसतितेएवमक्ताःसर्वदाभवतः।अंतेचप्रतिप
त्तिदर्शनात्।अरणीवृषणयोरिति।तथासतसमगोर्भावेनारण्यंतरादुपादानेशक्यंकर्तुं।अकिंनियमात्अभावेऽग
र्भस्यशमीगर्भाभावेअश्वस्यमात्राद्गृह्णीते।वाचंयच्छापूर्णाहुतेरित्साहास्तमितेनिवृत्यामांपर्युदस्यंवाप्रधानका
लत्वात्।अस्तमितेःआदित्येरात्रौयजमायजमानमाहेतिपूर्णलांतरश्रवणात्।अस्तमितइतिश्रुतत्वात्अस्तमितग्र राम
हणं।रात्राविति श्रुतत्वात्त्रिशाग्रहणं।पर्युदस्यमितिचवाग्यमस्यपदार्थधर्मत्वात्।तेषांचपर्युदस्यकालत्वाद्दृष्ट्या। २१
यत्तवाक्येनपदार्थाःमुखेनानुष्ठीयंतइतिदृष्टार्थत्वाभवति।इतरथाअदृष्टार्थतास्यात्।तस्मात्पर्युदस्यमेवेति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

यत्र अस्तमित आदित्ये रात्राविति वक्ष्यते। तदुदयसमीपेपि भवत्येव। प्रागुदयाद्धि रात्रिरेव भवतीति
अपरे तु विकल्पमेवेच्छंति। गार्हपत्यागारेऽजं बध्नाति न वा विद्यमानं प्रातरग्नीधे दद्यादस्तमिते। तद्वैके ऽनु
पबध्नंतीति प्रकृत्याह। तदु तथा न कुर्याद्यद्यस्याजः स्यादग्नीध एवैनं प्रातर्दद्यात्तेनैव तं काममाप्नोतीति
तेन यद्यजो नास्ति ततो नियोगतो बध्यते। विद्यमाने तु प्रातरग्नीधे संप्रेषिते कर्मणि दानं। संस्थित इति क
एवपाठात्तं एवं रात्रिमजं बध्नातीति चास्तमितग्रहणं। रोहिते चर्मण्यानडुहे चत्वारि हविष्पात्राणि मिमी
ते तं चातुष्प्राश्यं पचतीति तंतमिति निर्देशात्तंडुला एव मीयंते न व्रीहयः कंडनस्याश्रुतत्वात्पात्राणि चतुष्प्र
सृतिपरिमाणानि। भोक्तृपरिमाणं हि अत्र अवच्छेदकं। उद्वास्या सेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्य ब्रह्मो स्तिस्रः स
मिधो घृताक्ता आदधाति समिधाग्निं पिपर्ति प्रस्ववं। चातुष्प्राश्यप[illegible]आसेचनं मध्ये कृत्वा सर्पिरासिच्य नेतेत्त
नाक्तास्तिस्रः समिध आदधाति। समिधाग्निं पिपर्ति प्रस्वञ्चमिति। उपस्थे निजपति। त्रिभिराद्धास्येकं जपतीति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क॰भा॰

२२

श्रूयते। द्वितीयां चाऽध्वर्युः येनैवं श्रूयते। समिद्वतीभिर्घृतवतीभिर्ऋग्भिरभ्यादधातीति। समिद्वद्वतीर्घृताद्‌
वतीभिश्चेति। द्वितीया च न समिद्वद्वती। अतो द्वितीयामेव जपतीति। पाठक्रमात् लिंगेन वा धृते। अध्वर्यु
ग्रहणे हेचपाठक्रममनुहासार्थं। अतश्च समिदाधानं तेजपः अपरं तु जपं यजमानं इत्युक्तंति। मंत्रार्थश्चाकर्मकरणे
श्रुतिसूत्रितत्वात्तेनाध्वर्युरित्युच्यते। चत्वारऋत्विजः प्राप्नुवंति। तमीहनं। राहुत्विग्ब्रह्मोद्गातृसह। अध्वर्युः
वरं ददाति। ऋत्विग्भ्यो यजमानः चातुः प्राश्यं नचानंतेनवै नित्यत्वात् हिविष्टप्रुब्रह्मवरणं न भवति। असमिन्ना
तुः प्राश्यं भवतीति चेत्तन्नाध्वर्युर्वा दिवसहत्तत्वात्। अस्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायतीति प्रवृत्तत्रिक्रिय
एवाऽस्यादिति। संवत्सरं वा पुरस्तात्कुर्वीत [illegible] इति। ह्रस्वमन्यसक्षांतरं। पुरस्तादाधानस्य संवत्सरं
मावत्समानादिवाराहानां तंतुं रत्नं कुर्वीत इति। अस्मिंश्च पक्षे उत्तमरात्रिसंयोगेन चत्वारः पदार्थाः भवंति। अत्रा
ननियमः अजबंधनं। जागरणं। वाग्बंधश्चेति। उत्तमसंयोगेन त्वेतेऽश्रूयंते। यद्दहरस्यश्चोग्न्याधेयपक्षः स्यादि

राम

२२

ऋत्विग्वरणमनुता मध्यानभवंतितस्यां जमा नाइतिपरिभाषितं। जपमनस्तु करणमनु तोनभवतितुस्मा श्रेजमानेप्रासेऽध्व र्युग्रहणं ३= भानसर्थवरणं सर्वत्र

उत्तमेहनि पक्षारपदार्थाभेति =

पमालमग्निहोत्रहोमंजु
होमीति भामध्येयवा
भावाद्वैध्मनादिशाद्ध्वे
भास्यचातुर्मास्यश्रा
द्धस्यधर्मातिदेशमपि
सर्थः । ६=
चातुर्मास्यस्यगुण
विधित्वेन भामध्येय
शासंभवाच्चातुर्मा
स्यधर्मातिदेशः ।
तेनतौमाहदेवोधर्मा
अत्र न भवंति । अतोय
थाश्रुतंपचनप्राश
नंचभवति । ५=
गुणविधित्वादशको
न भवति । । ५ । ।
देपूर्वैनयोर्निःपुर्नाव्य
नराध्यानकर्मणिइति
धंद्दोगः ६
स्वयोर्निभूतस्यनाशा
दौपुनरपिसंनहारंचा
तुर्मास्यपक्षेणपुन
राधानमिति ६
ततुसाप्यदक्षिणस्यां
दिशिअङ्कुरेस्थापये
त् । ६=

नैवाश्नीयादिति अश्नानियमः तथा एतांऽऽ रात्रिमजां वघ्नंती ति अजबंधनं । तथा जाग्रति देवा इति प्रहृत्सा
हा समसर्देवतः श्रांततरस्तु पश्चितरोग्नी आधत्त इत्याधानकालता भवति । वाग्बंधस्य प्रधानकालता हि सुक्त
मेवेति । ततः सर्वाणाहवीन । तत एवाग्नेः सकाशात् सर्वेग्नय आधीयंते । सभ्योपि तत एव सर्वेग्नहणात् । तस्य हि मंथ्य
नं विहितं । सभ्यं च निर्मथ्यैति । अत्राधानोत्तरकालं क्रम विरुध्यते । गार्हपत्येसेनुगतेग्नावग्निमात्दस चातुर्मास्यपत्ना
वि[illegible]हरेत् । विहरणोपदेशात् । अग्निहोत्र(होम)काले गार्हपत्यानुगमने लौकिकमग्निमादध्यच्चातुःप्राश्यपचा
काचतुर्मोहृत्वा तमेव विहृत्याग्निहोमं कुर्यात् । पुनः सभ्येनिसहरणं । गुणविधित्वाच्च नात्रमानादि भवति । रा
त्रिं जागरणधारणो । जागरणं यजमानस्य । धारणमग्नेः । शाकलैर्वा प्रसिद्धेः । गोमयादिभिर्वा । ननु चैतद्वाक्यं । सा
मर्थ्य सिद्धत्वात् । वाक्यं वा । अन्यतरनियमो यथा स्यादिति । मुष्टायामुपशाम्य दक्षिणावासऽऽ हरेदन्वाहार्य
पचनश्चेत् । मुष्टायां रात्राबुपशाम्य तमग्निं दक्षिणावांऽऽ हरेत् । यघन्वाहार्यपचनो निसोभिप्रेतः स एव भवति
स

इतरपक्षेसभ्यमंथनं
विहितं ३
सोमाध्येनपक्षेधार
णपक्षेपि कर्तव्यं । २
होत्र+

+ १उपरिष्टान्मितस्याग्नेः स्थानमुल्लिख्याभ्युक्ष्य हिरण्यं निधायोपवाणाद्दुहूराग्निं वपति। अंतेषु शर्कराः॥ ९ +

क० भा० स्थानमुल्लिख्याभ्युक्ष्यानारभ्य हिरण्यं निधायोपवाल्कुरान्निवपसंतेषु शर्कराः। अंतग्रहणाच्चतुष्पार्श्वत्करौ दृष्टा। स्थाण्डः सारभ्यसि ॥९॥
२३ कारः कर्त्तव्यः ततोऽन्तेषु शर्करा इति। अत्र चोल्लेखनोपलक्षिताः सर्वे पिपदार्थाः पांसहे मूलादयः पूर्ववत्कर्त्तव्याः
अभ्युक्षणं तु तंत्रेणैव भवति। हिरण्यमुपर्येके। उपरिष्टादेके हिरण्यमिच्छंति। एवं ह्यमपि हि श्रुतत्वात् एवमितर
योः आहवनीयदक्षिणाग्न्योः स्थाने कर्त्तव्यं। अयं तु विशेषः पुरस्तादाहवनीयस्याष्टासु प्रक्रमेष्वेकादशसु द्वाद
शसु मस्य वा। तं वा अष्टासु विक्रमेष्वादधीतेत्येवमादिवचनात्। इतरस्य वितृतीये दक्षिणतः इतरस्य दक्षिणा
ग्नेः वितृतीये देशे दक्षिणतः स्थानं कर्त्तव्यं। उत्तरे वेदेः ग्निमंथनमनुत्तरत एके। उदिते नुदिते वाग्निमंथनं भव
ति। उदिते तु हरणं। उद्धरणं तू दित एव कर्त्तव्यं। अपरेण गार्हपत्यायतनं मंथनं भवतीति वाक्यशेषः तत्र चाश्वमा राम
नयेति ब्रूयात् तस्माद्यन्त्राग्निं मंथिष्यन्स्यात्तदश्वमानेतवै ब्रूयादिति। अतश्चाग्नीमंथिष्यन् सम्प्रेषं ददातीति। स चाध्व २३
र्युः ग्रावस्तान्तरे विहितः तस्मादध्वर्युः प्रत्यङ्मुखोऽग्निं मंथतीति। अग्नीत्तु प्रैषार्थं करोति। स्थितेष्वेषु पुरस्तात् मंथनं भ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृत्ति। जानेवराहनंकर्त्तव्यं। मनसैके। पुनरसावासंकल्पमात्रंहुत्वापश्चादाहृताति। तस्याभिश्वासः प्राणममृतेरेधरत्ति।
क्रियते २ अभिश्वासेनप्राण्यत्तेऽग्निः समर्थ्यीते। ततश्चमुखेनाभिश्वासः क्रियेते। उच्छ्वासोमृतंप्राणआदधरत्ति। वायुरू
हानंउच्छ्वासः सैवचापानंनक्रिया। तदेनमंतरात्मनादधन्तरत्ति। यजमानेसंस्कारोऽयमितिनतत्कर्त्तकः। अतश्चवायु तदेनमग्निमंतरा सनाधत्तरति २=
नराधेयेनभवत्ति। अग्निसंस्कारत्वात्तअभिश्वासस्तुभवत्येव। द्वावपिचैतावेककर्त्तृकौ। सपुनरयानित्तीत्तिध्य
नात्त। अभिश्वासः पुनर्जातः संयोगात्ततः सर्वानादधीतेसत्रनभवत्ति। उच्छ्वासस्तुआत्मसंस्काराद्भवत्येवेति। य
हभिर्ज्वलंतमादधातिभूर्भुवस्वरितिसंभारेष्वमुष्यत्वाव्रतपतेव्रतेनादधरत्तियर्षि। पर्यर्षिग्रहणेनत्रयाणांत्त ४९
र्षयाणांपिच्छत्तमार्षेयंगृह्यत्ते। यद्यांगिराः अंगिरसांत्वादेवानांव्रतपतेव्रतेनादधरत्ति। यदिभृगवः भृगूणांत्वादे
वानांव्रतपतेव्रतेनादधरत्ति। भार्गवांगिरसमतिरिक्तानाम्नामादित्यानांत्वादेवानामिति। एवंहिब्राह्मणान्तरेपठ्य
ते। वरुणस्यत्वेतिक्षत्रियस्येंद्रस्यत्वेतिराजन्यस्य। व्रतपतेव्रतेनादधरत्स्विभयत्रसंबध्यते। राजन्यग्रहणेनक

=प्रधानमंत्राणांतुस
मुच्चयोयाधानकू
शिभिरध्वरेगार्ह
पत्यमादध्यात्तिपंच
भिराहवनीयमाद
ध्यात्ति॥ श्रीअनंत
मंत्रेसमुच्चयः ९=

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०भा० श्चिद्भिषिक्तो गृह्यते। अनभिषिक्तः क्षत्रिय इति। तच्चायुक्तं। यत्कारणं क्षत्रियायां ब्राह्मणजातो राजन्य इति स्मृ मूर्धावसिक्तः जातिः॥

२४ र्यते। तस्मात्स एव ग्रहीतव्यः मनोष्टूप्रामाण्य इति चेत् एवम्। क्रमेणाततिर्येनतः आदधते। देवानामिसत्रा माहिष्येण करिण्यां जातो रथकृत् २

पि हि पश्यते। रथकारे त्वादृश्य जातिनिमित्त इत्युक्तं। एवं तरंगा ये ति प्रेष्यति। प्रैषप्रैषार्थयोः कर्तृभेदात्कथमापत्ते

कः प्रैषको वा प्रैषार्थ इत्यत आह। गानमध्वर्योः समाख्यानात्। अध्वर्युवेदविहितं हि सामगानं। उद्गातिमात्रं

हि सामवेदे। प्रैषार्थस्य च प्रधानभूतत्वात्। एवं प्राप्त आह। ब्रह्मा वा वेदयोगात् ब्रह्मा वा साम गायति। कुत एत

तत् ब्रह्मणोऽप्यध्वर्युवेदविहितकर्मसंयोगोऽस्ति। वेदत्रयविहितब्रह्मत्वमतः समाख्यातत्वापि घटते। अ युक्तसाध्वध्वर्योः॥

पि चयुक्तोऽध्वर्युः पदार्थान्तरेषु। तथा च सत्रान्तरं प्रस्तोता परिसामानि गायति। अग्न्याधेये सौत्रामण्यां स्थितेष्वेपु एम

रस्तात्। मेथ्यन्तं भवति। जातेवरदानं कर्त्रेष्यं। मनसैके। मनसा वा संकल्पमात्रं कृत्वा पश्चाद्ददाति। तस्याभिश्वासः २५

प्राणममृते हधरति। अभिश्वासेन प्राण्यतेऽग्निः समर्थीते। ततश्च मुखेनाभिश्वासः क्रियते। उच्छ्वासो मृतं प्राण।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आदधइति।वायूषाद्दानंउद्धासः सेवघापाननक्रिया।तदेनमंनए त्वंनादधत्तइति।यजमानसंस्कारोयमि
तिनत्वकर्त्तृकः।अतश्चपुनराधेयेनभवति अग्निसंस्कारत्वात्‌ अभिश्वासस्तुभवत्येव।द्वावपिचैतौविकर्त्तृकौ
सपुनराधेयेनभवतिउपानित्तीतिवचनात्‌।अभिश्वासः पुनर्जातः संयोगात्ततः सर्वानादधीतेसत्रनभवति
उद्धासस्त्वात्मसंस्काराद्भवत्येवेति।द्वाहभिर्ज्वलंतमादधातिभूर्भुवइतिस—रेषमुष्यत्वाव्रतपतेव्रतेनादध
इतिपर्षि।यथर्षिग्रहणेनग्नारत्वान्तरपरि पठितमार्षेयंगृह्यते।यदिगिरः अंगिरसांत्वादेवानांव्रतपतेव्रते।
नाधइति।यदिभृगवः भृगूणांत्वादेवानांव्रतपतेव्रतेनादधइति।भार्गवांगिरसव्यतिरिक्तानांमादित्यानांत्वा
देवानामिति।एवंहिशाखांतरेपठ्यते।वरुणस्यत्वेतिक्षत्रियस्येंद्रस्यत्वेतिराजन्यस्य।व्रतपतेव्रतेनादधइत्य
भयत्रसंबध्यते।राजन्यग्रहणेनकश्चिदभिषिक्तोगृह्यते।अनभिषिक्तः क्षत्रियइति।तत्राप्युक्तं।यत्कारणंक्षत्रिया
यांब्राह्मणजातोराजन्यइतिस्मर्यते।तस्मात्सएवग्रहीतव्यः मनोषहुग्रामण्यइतिवैश्यस्य।ऋभूणांत्वेतिर

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ०भा० थ्यन्वृत्तः आरभ्यते। देवानामिसत्रापि हियच्यते। रथकारत्रादंश्यजातिनिमित्तइत्युक्तं। रथंतरंगायेतिप्रेष्यति
२५ प्रेषप्रेषार्थयोः कर्त्तृभेदान्नतायत्ते। कः प्रैषेको वा प्रैषार्थ इत्यत आह। गानमध्वर्योः समाम्नानात् अध्व
र्युवेदविहितं हि सामगानं। उद्गातिमात्रं हि सामवेदे। प्रैषार्थस्य च प्रधानभूतत्वात् एवंप्राप्त आह। ब्रह्मा वा वेद
योगात् ब्रह्मा वा सामगायति। कुत एतत्। ब्रह्मणोपि ह्यध्वर्युवेदविहितकर्मभ्योगोस्ति। वेदत्रयविहितत्र
ह्मत्वं मतः समाम्नानात्तत्रापि घटते। अपि च प्रयुक्तोध्वर्युः परार्थो नतरोस्तु। तथा च सूत्रांतरं प्रस्तोता परिसामानिगा
यति। अग्न्याधेये सोत्रामण्यां च ब्रह्मेति। तस्माद्ब्रह्मैव सामगाने। इध्मेनोद्हरणमुपयम्य परिधिवृक्षसंबंधिने श्लेसेषग्रणयनंद
अतस्तत्रमृद्भिरध्मा रोपणमात्रं कर्तव्यं ध्मेनाहवनीयोद्हरणं। उपयमनीभिर्मृद्भिर्गृहीत्वा वि[स्तिस्त]त्वाच्च मृद्भिर्गृणानुपपत्तिः अतस्तत्रारोपणमात्रेणे एम
वोपनयमर्थं ते। तत्र च ब्रध्नाः प्रमारोप्यते बुध्नाः पुनरग्नाविति। यथैतं धूममुपेयात्। तथा चोद्हरणं कर्तव्यं। २५
अ यथायमानं धूममुपगच्छेत्। अनेन प्रकारेण यजमानस्य धूमानुगमनं विधीयते। वामदेव्यमिति प्रेष्यतीति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

+अतत्रदक्षिणतोऽग्नेर्नयनंनिधीयते। अग्निनापदंदक्षिरूपस्य स्यात् तीयेनोपस्पर्शनेनादधाति। द्वितीयेनप्रथमेनवा। भूर्भुवस्वरिति ५

वचनात्। मंथनकालादेवायमश्वोनाश्वांतरं तदभावेअनड्वान्भवति। अश्वः पुरस्तात्सुवातदभावेसुवाश्वा
भावेऽनड्वान्। तं यत्र प्रांचं दक्षिणहरंतीत्तत्पुरस्तादश्वनयनं यन्नं। अस्मिंश्च अनभिधायकत्वादश्वमानयेतिप्रैषाभावः
संभारानधिष्ठाप्यदक्षिणपूर्वपादेनप्राचंनीत्वा वर्त्मस्थापयति। दक्षिणपूर्वपादेनेतिसंनिधानात्तत्संभारानु
त्तरेणप्राचंनीत्वा वर्त्मस्थापनेक्रियमाणेसंहितो दक्षिणपूर्वपादः। एवंच तस्यांगेस्याश्वेनाक्रमणं। इह दृति
प्रेष्यति। अग्निमापदंदक्षिणरूपस्य तृतीयेनादधाति द्वितीयेन प्रथमेन वा भूर्भुवस्वरिति। पूर्ववर्तेनेन मंत्रेण पूर्ववच्छ
ब्देनचयर्येषी तिलभ्यते। पुरस्तात्परिक्रम्येध्मपूर्वार्द्धंगृहीत्वा घोरिवभूम्नेत्साह। पुरस्तात्परिक्रम्याग्नेः इध्मपू
र्वार्द्धंगृहीत्वाघोरिवभूम्नेतिमंत्रंजपति। तच्चैतत्करोति। इध्मपूर्वार्द्धान्वारंभणदसत्वारंभोपदेशात्। तस्यचयाज
मानत्वात्मंत्रलिंगाच्च। अग्निमन्वारभमाणाघाघारदधरति। आयंगौरितिचोपतिष्ठतेसार्पराज्ञीभिः चतसृभिर्वाद्यजमा
नोऽग्निमुपस्थाने। सार्पराज्ञीग्रहणंचसंव्यवहारार्थं। सार्पराज्ञीनेवाकुर्यादिति। दक्षिणाग्निमादधाति। गार्हपत्यात्तन्नि

नयनेक्रियमाणे इति
नयनस्यसुत्रेलंकाव
निर्देशात्तथैवव्या
ख्यानार्थंसुपाद
यत्नैरारांस्थापयो
तरोपादानंप्रतमा
नसंस्थापनेइति ३ =
= तत्रदक्षिणतोऽग्ने
नयनंविधीयते। ५
= अग्नौ। ३ =

सौम्यापानपक्षेनि
सपक्षेदक्षिणा
ग्नेः स्थालीपानयनं।
नसमारोपः। १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ० भा० सपक्षेयोसौदक्षिणाग्नेस्तस्मादाहृत्याधाति। सभ्यंचनिर्मथ्य। चशब्दाद्वाहृत्याधातीति। तंचसभास्थाने। अयंएषसभा ४१
२६ यामग्निरितिवचनात्सभाचयत्रस्थितोध्यापयतिव्याचष्टेवा। गांदीव्यध्वमित्याह। दीव्यतिः क्रीडार्थः। गांपणं
१ ख कृत्वाद्युतंरमध्वमित्यर्थः बहुवचनोपदेशात्प्रकृतत्वाच्चऋत्विजोभिधीयंतेद्युतस्यकर्तृत्वेन। नचैतद्युतंस
अनश्मवेसांगम भ्यांगसभ्य प्रकृतत्वात्। उपरितनसूत्रेचतद्धर्मोपदेशात्धारणोपस्थान मतइति। सभ्यांगत्वेचपुनरप
नायसभ्यायनमः॥ धेयेनभवस्येवंविधमानत्वादेवसभ्यस्य। यद्यपिचतनूहवींषिकामानांतरोक्तिप्रयंतेतथापितुसभ्याधानमतएवा
= अन[illegible]विता प्रात
मुहूर्तदे सभास रभ्यकर्तव्यमिति। ऐंद्रतत्वारवंतीययज्ञायज्ञियानीतिचप्रेष्यति। चशब्दः सभ्यानंतर्यप्रदर्शनार्थः। ऐंद्रादीनां
मदे सभ्यस्य। ॥
चैककालंप्रैषोच्चारणमितिसंप्रदायः। प्रैषप्रैषार्थयोरानंतर्याद्देवेनेत्युपरे। नतत्रऐंद्रतगानोत्तरकालीवार एम
वंतीयप्रैषः वारवंतीयोत्तरकालीनश्चयज्ञायज्ञियस्य। दक्षिणेनाग्नीन्परीत्योदङ्मुखासजति। प्रदक्षिणमग्निप २६
रिगमनंकृत्वोदङ्मुखस्तेमंत्रदक्षिणानहणाच्चनेत्तरथावृत्तिर्भवतीति। कृत्तुनक्षत्रसंभाराद्यामवपनवाक्षुः प्राक्प

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जागणे धमर्वाह्नान्वां भणसापेरात्रीनेवाकुर्यात्। कृत्वादिविकल्पार्थमिदमुक्तं। कृत्तैतावत्त। तेवा एत्त
कृतुवऊभयएवापहतपाप्मानदृत्निप्रहस्साह तस्माघदैवैनंकदाचयत्रउपनमेदथाग्नीआदधीतेति। तथा
यदैवैनंश्रद्धोपनमेदथादधीतेति न कालनादरः। तस्मान्ननक्षत्रआदधीतेति। नक्षत्रविषयोनादरः नक्षत्रेनाद
रेवामावास्यायांनियमइतिसंप्रदायः। तस्तुननोतीवयुक्तरूपं। यत्कारणं आमावास्यानक्षत्रंचभेदेनविहि
ते। कृत्तिकादिष्वादधीतेतिनक्षत्रविधानं। तद्गनादरेवाकृत्तिकादिष्वपीतिगम्यते। तथाचाह। यद्युनक्षत्रकामः
स्यादेतद्दूअनपरादं नक्षत्रंयत्सूर्यः सएतेनैवपुण्याहेनयदेतेषांनक्षत्राणांकामयेततदुपेदिति। एवंचसत्स हें ५+
मावास्यायामकृत्तिकादिष्वप्याधानंभवत्येव। संभारेषुविहितमग्निहोत्राधानविकल्पः नैवैकंचनसंभारंसंभ ५ २+
रेदितिवचनात्। सामस्त्यं पि धानंभवत्येव। संभारेषुवाल्लोग्निस्तेजोवंतिसामान्नितस्मान्नगेयानीति। वपनेपि
नृणांरवांनराद्विकल्पः चातुःप्राश्योग्निं चातुःप्राश्यमोदनंपचंतीतिविधामाह। असपन्नाब्राह्मणाःकुलेवसंतेक्षिजप्रा सि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

किमस्मिन्सतु तूष्णीं होमेऽग्निहोत्रधर्माः प्राप्यंते न वेति। केचिदाहुः। अग्निहोत्रधर्मा नात्र प्राप्यंते। यथा कौंडपायिनामय-- समग्निहोत्रं जुहोतीत्यस्मिन्होमस्य
ति॥ तदयुक्तं। कुतः। तूष्णीं होतव्यमित्यनेनाग्निहोत्रकर्म विधीयते॥ तस्मिन्नकर्मविधिवाक्येऽग्निहोत्रशब्दो नास्ति येन धर्मातिदेशको भवेत्॥ अर्थवा
दार्थत्वादग्निहोत्रशब्दस्य स्तुतिमात्रोपक्षीणत्वाद्भाक्तिकोद्देशकत्वसंभवः॥ ७॥ ननु पूर्णस्य होमस्य कथं धर्मस्याहवनीये प्रवृत्तिः। सत्यं तूष्णींहोमो
ग्य धर्मः। प्रवोजम्बदग्निसंयोगात्। स्वयं हि वषट्कृतान्तं उष्मन्ते जुहुयादग्निः परायते इति यजमानस्य श्रोषात्। अतः स आहवनीये प्रवर्तते॥ ८॥

क० भा० ऋत्विजश्चैतेनैव तं काममाप्नोतीति विकल्पः। जागरणमपि विधायोच्यते। तद्यपि काममेव स्वप्यादिति। इध्मपूर्वाहु-
२७ त्यारंभणे च। पूर्वाहुत्युल्मुकानामभि यजमानसुत्काह। स्यमदिकामयेत। जपेदेतद्घुकामयेताऽपि नाद्रिये-
शिर तेति। सार्पराज्ञ्युपस्थानमपि। अथ सार्पराज्ञीऋग्भिरुपतिष्ठतेति विधायाह। तस्मान्न सार्पराज्ञीऋग्भिरुपतिष्ठे-
तेति। विकल्पप्रसंगे नेदृशं परंमे मुच्यते। अग्निहोत्रं च तूष्णीं। श्रुतेः पूर्णाहुतं संते। अग्निहोत्रशब्दोऽत्र धर्मवाचीनि-
यमिकाग्निहोत्रधर्मातिदेशार्थः वा जुहुयात् वा न जुहुयात् कुत एतत्। एवं हि ऋग्ब्राह्मणांतरे पठ्यते। होतव्यमग्नि-
होत्रं न होतव्यमिति विधिः प्रतिप्रतिषेधावाहुः अग्निहोत्रं चेत्स्कन्नं। तत्पुनरप्युक्तं। न ह्येतौ विधिनिषेधौ। तूष्णीं-
होमप्रतिषेधः त्वां सैषा। यदि जुहोति यथा कुर्यादथ न जुहोति अग्निः परापतेत्। तस्मात्तूष्णीं जुहुयादिति। अतो न वि- राम
कल्पः। न चैतदग्निहोत्रं सायमारंभं प्रातःपर्वप्रयोगद्वयपरिसमापनं। आग्नेयी सायमाहुतिः सौरी प्रातराहुतिः। २७
प्रधानभूते। अत्र चैककालत्वादंगानि तंत्रेण प्रधानाहुतिं चतुर्गृहीतेनाग्नेयीं हुत्वा पात्रांतरेण मुख्यीयचतुर्गृहीं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१ घृतमाज्यं लिंगात्। आज्ये चोत्पादिते घृतं प्रतीयात्। नास्ति निमित्तशब्दः। न संस्काराविभित्तर इति। असंस्कृते पि प्रयोगो दृश्यते। आप्यमाज्यं। क्षीण
माज्यं। तैल मपसे चवे वर्तते परिभाषाध्याये ॥६

व्याख्या

तां तरेण सौरि। शेषमेकीकृत्सोत्तराहुतिरिति। तस्यैव तस्य वर्णाहुसंतेभवति। पूर्णाहुतिविधानार्थोऽहं निरूप्याज्यं गा पूर्णाहुतिं कृते
र्हपत्येधिश्रित्य स्रुक् स्रुवं च सम्मृज्योद्वास्योत्तरस्या वेद्यां गृहीत्वान्वारब्ध एव सर्वत्र स्वाहेति। पूर्णाहुतिरिति ति १ +
कर्मणो नामधेयं। अन्वर्थसंज्ञा चैषा। तेन पूर्णैव होतव्या। तां वै पूर्णां जुहोतीति वचनात्। निरूप्याज्यं गार्हपत्ये
धिश्रयेत्। गार्हपत्यस्य ग्रहणं च आहवनीयस्योद्वासार्थं। तत्रापि हि श्रपणं विहितं। श्रपणं चाहवनीयस्येति। अपरे तु म
न्यंते। अधिश्रयणसंस्कारमात्रमेवैतत्। न ह्येतच्छ्रपणं। श्रा पाक इति धात्वर्थः। पाके नैव चाज्यं संस्क्रियते। तस्मात्तत्राह
६ आहवनीयश्रा वनीयस्योद्वासार्थे गार्हपत्यस्य ग्रहणं। एवं च सत्याहवनीयेप्ययमेव न्यायः। स्रुक् स्रुवं संमृज्यते होमसंबंधात्। वै
पि. ओपि आगार्हप कंकतः स्रुवो भवति। उद्वास्योत्तरस्यां वेद्यां स्रुवेण ग्रहणं। स्रुवस्य संमार्जनविधानात् ग्रहणार्थता। संमार्जनो
त्ये एवेति स्यार्थः ६ स्रवनेचरंभे मंत्रकर्त्रि चिह्नाणि वा संमार्ष्टि स्वाह। अन्वारब्धो जुहोति स्वाहेति। एवं सर्वत्र मंत्रो भक्ता जुहोति चोद
नात्तत्रात्तत्राधिश्रयणादि प्रवर्तते। कुत एतत् जुहोति शब्दात्। अभक्तत्वासामान्याच्च। वरं ददामीति वाग्वि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

= निष्पन्नेष्वपि चाग्निषु वचनप्रामाण्यात् पवमानहवींषि क्रियंते॥ ५॥ ५ आधानस्य द्वितीया संपत्तिरग्निसंस्कारार्थतया प्रसन्नादपि निपवमानहवींषि प्रकरणांतरं गा। अवश्यं च पवमानहविषां आधानांगत्वादन्यापि अग्निनिष्पादकत्वमभ्युपगंतव्यं। ५॥

क॰भा॰ सर्जनं। वरदानं च पूर्णाहुतिलिंगं तस्मां वरं ददातीति वचनात्। पूर्णाहुतिधर्माश्चानुधृतास्तस्मात् पूर्णाहुतौ विहिताः गा
२८ र्हपत्ये आज्यमधिश्रित्य स्रुचोद्वास्योत्पूय चतुर्गृहीत्वा समारोपयंत्विहितधर्मिका। तेन चोदनास्वरूपेण तत्तद्धर्माः नग्र
हणंति। अत आचार्येण तद्रीत्या धर्मा गृहीताः प्रदिष्टाः तत्रान्वारंभणवरदानेन विहिते। अतस्तयोरन्तर्निर्दिष्टाः तथाचा
र्येण तत्र पिर्तं तद्विकारे [illegible] विदधते। अन्वारंभयामं त्वा रभ्ये जुहोतीति। राजसूये पूर्णाहुति र्गृहे त्विष्टा नो वरं दक्षि
णेति। अतः पूर्णाहुतिविध्यंते अन्वारंभवरदानयोरन्तर्निर्दिष्टः वाप्यमो पिचे हैं वेति नीतिर्दिश्यते। द्वादशाहां तेनेतू अन्यत्र—
हवींषि निर्वपति मासे द्विती येन तीये षण्मास्ये संवत्सरे स घोवा नवेति। निगदव्याख्यातं। तेनेहवींषि उअंते न
+पवमाने ग्नये कामायेष्टिर्भवति। अग्नये पावकाय ग्नये शुचये द्वितीया। अदित्यै चरुस्तृतीया। नवेषं तनूहविषां म राम
ध्येपठ्यते। नास्या उपांशुत्वं तद्वतीतिसं प्रदायः सांगायन त्वा त्वायां तूपांशुत्वमस्याः पठ्यते। आग्नेय एव वा पु २८
रस्ताद्दितस्य। आग्नेयो वा प्रागादित्यात् अथादित्यै चरुरुपांशु। षड्दक्षिणाः प्रतिविभज्य ददातिहा रस्या चतु

पञ्चिकृयभेदेपिप्रयोग
वत्पानेन्कला हतत्पयो
गः॥२॥=

विज्ञानिना। प्रत्तीष्टे विभागेन दक्षिणादानं। भूयसी श्च यथाश्रद्धं उक्तसंख्यातिरेकेण यथाश्रद्धं भूयसी श्च
दद्याति। धेनुरादि सस्य। ताश्चैता दक्षिणा दृष्टि संबंधादिष्टांगं। न सकलस्याधानस्य। तथा चोक्तं। उलूखलमु
सलास्यां दृषदुपलाभ्यां हविर्येयंत्तं घ्नंतीति प्रकृतस्य सएव यत्तोहृतो न दद्यात्तं देवा दक्षिणाभिरदक्षयंत्रि
ति तस्माद्दिष्टीनामेव दक्षिणा इति। प्रयोजनं। यष्ट्यभावे तदभावः। अनन्तातिथ्यपनोदश्रुतिर्दावी धान्वीसय। आहिताग्निर्नकं दावस्याद धीत ॥२॥
कांतामुदकानि वर्जयेत् अनंतातिथ्यपनोदः स्मृतिप्राप्त एवानूद्यते। नानंतं वदेदिति स्मृतिः। अप्रणोयो ग्निरिति पि
भाषा न्क चिदनु ना रितिच। तदनुवादोयं। नवा आहिताग्निनानृतं वदितव्यमिति। तदेतन्नानीवयुक्त रूपं यतो नुवादमात्र
दः सर्वकोइनर्थ
के एव भवति ॥ ४॥ मनर्थकं। विधोचं प्रवृत्तिविशेषक एवं। तस्माद्धौत्त एवायं सत्यवदनयेनिमः एवं च तदुपचारे श्रौतं स्मार्तं विधिप्रवृत्ति विशेषकामेदाति॥७॥
च प्रायश्चित्तं। वृत्तिशब्दो दुर्गंधद्रव्यवाची प्रसिद्धः। कृत्तीसपक्वं यत्स्थिमांगतैतिद्वकादिपाचितं। कृत्तीसस्य
दस्त्र पृथिवीवचनो निरुक्ताभिप्रायात् यो मृत्पंत्री सेपृथिव्या मग्निरिति। नाम्रुदकं च। अग्निहोत्रार्थमुद्धृतेः

कृष्ट तितः प्रासंसस्य तदनं
नस्य श्रोतस्य मिथितेस्मा
र्तहं के नपथिम्पाजितंभ
नति॥ तस्मादुभय
रूप॥७।२॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ग्नावुद्दकस्नानप्रतिषेधः स यद्वतोग्नावस्तागतायनोदकं पार्श्वतरति। नोत्राद्दश्चात्राग्निहोत्रविषयो नोर्हवा एषा
स्वगायमदग्निहोत्रमिति। ब्रह्मचार्यग्निनिसधारी स्येवमाहि निगदमाख्यातं। पुरुषधर्मश्चायं। ततश्च सोमाधा
नेसमारोपस्यक्रतुधर्मत्वात्। पुरुषधर्मोग्निनिसधारित्वं वाध्यते। अग्न्याधेयमनुविहितमवसरप्राप्तं मित्र
नौ पुनराधेयमुच्यते। पुनराधेयमानाधाप्रतिष्ठातस्य। पुनराधेयमिति कर्मणो नामधेयं। तच्चाधानाप्रति
ष्ठितस्य भवति। यस्याधानसमनंतरमेवाप्रतिष्ठातमपगतं। स आधानाप्रतिष्ठातः एवं हि श्रूयते। यस्याधान
मनर्थकं स्यात्स पुनरादधीत। तथा योग्नी आधाय सर्वज्यानिं जीयते स पुनरादधीत। राज्ययज्ञाकामस्य वा
त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य। त्रिरात्रमवरं यस्य कालस्य त्रिरात्रावरः। अतश्च नूनरात्राद्यपि भवति। अग्नीनिति बहु
वचनोपदेशात्रय एवोत्सृज्यंते। अतश्च सभ्यसत्योरनुत्सर्गः सयोवा। तत्र च वि। त्रोषं वक्ष्यति सप्रवृत्तेरिति। पु
नर्वसोः पुनर्वसोः पुनराधेयमादधीतेति वचनात्। वर्षासु मध्यं दिनेवा। सचैव वर्षास्वादधीतेति वचनात्त

पुनराधेयं प्रतिष्ठि ति
ष्ठानमुच्यते। ५
कृष्यादि ता नि:ऽ

पुनर्वसु इति तारादिवृत्ती
भिप्रायेण द्विवचनं॥ प
याभिव्रजिका इति बहु
वचनं॥१॥ = कृष्यादि
विकल्पः॥२॥

म ...

स्मादुमध्यंदिन एवारभेतेति। सचायं विकल्पः मध्यंदिने वर्षाकालसंपत्तेः। यदा मध्यंदिनोयवर्षा इति प्रकृत्य तत
स्मादुमध्यंदिन एवारभेतेत्याह। कुंभेष्वाधानं। उभयोः रश्मयोः तं वै हभैरुद्धरेतेति हि श्रूयते। अग्रीषपूपमर्द्धकपलाश
मोः पक्वं गार्हपत्यस्यान्ते निदधात्येवमाहवनीयस्य मावठ सघश्चेत्। सचायमपूपः प्राक्संभारेभ्यः स्याप्यते। संभा
रेषुत्वग्निनिधानं विहितं भूर्भुवरिति संभारेष्विति। नचापूपस्य संभारैः सह विकल्पो धर्मभावाक्रान्तात्। अतः परिस
मूहनादि संचपत्राण्यान् कृत्वा अपूपस्यापनं। सघः पक्षे चापूपो भवतः। नरात्मं तत्र पक्षे। अपूपं प्रकृत्याह। पूर्वो भ
स्मामेवैनावेतदग्निभ्यामंतर्दधातीति। पुनस्तन्निराकरणायाह। रात्रिभिर्ष्येवांतर्हितो भवत इति। आग्नेयः पंचक
+ आ ७ पाल उपांशु प्रागुत्तमादनुयाजात्। तेनोपाठः शुचरंतीति प्रकृत्याह। उच्चैरुत्तममनुयाजं यजंतीति। गौप्रा अंतः
पक्षव्यावृत्तौ ० स्कन्दं। तदूर्ज्जे वा। उत्तमानुयाजवर्जे वोपांशु भवति। उच्चैरुत्तममनुयाजं यजंतीति एतावानेव हि विधिः आग्ने
यं प्रकृत्याह। तेनोपाठः शुचरंतीति। चरणशाब्दे च सर्वस्योपांशुताचार्यैणोक्ता। चरणशाब्दे सर्वमिति। पंचकपाल

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०भा० एवैकोभवति।नान्वारम्भणीयएवकरकारणात्।आग्नेयमेवपंचकपालंपुरोडाशंनिर्वपतीति।आग्नीनितिवाप्रथमे
३० प्रयाजेनुयाजेच।वासमिधोयजेति।देवान्यजेतिवा।एवंद्विरूपतेप्रयाजान्प्रकृत्यसआश्रामाहसमिधोयजेतिपु
नरएव।अग्नीन्यजेतिहैवब्रूयात्तिनविकल्पशंकया।अग्नीनितिचेत्युक्तं।पयेवमग्नीनिस्यैनित्यैवेसवधाइतितं
तथमंसमिधोयजेतितस्यैवसंस्तवेनोच्यते।अतोअग्नीनितिवेसवधायेत्ते।आज्यभागौहूतीयोग्नयेपवमा
नायेन्दुमतेवा।सचायंवाचनिकोदेवताविकल्पः।हिरण्यंदक्षिणानड्वान्वाअग्न्याधेयिकीश्चेष्ठैतैः श्रुतिग्रहणंसमु ऽरइतिनु ५+
च्चयविधानार्थमितिकेचित्।तदयुक्तं।अग्न्याधेयिकीर्दत्त्वापुनराधेयिकीर्दद्यात्यमनुवादएव।अग्न्याधेयिको
नासःपरिधाना दिपूर्णाहुसंतं७ हिपूर्वंदत्तास्ततःपुनराधेयिकयः श्रुतिग्रहणंचविध्याशंकानिवृत्त्यर्थं।अग्न्याधेयवदस्यपः उक्तव्यतिरे एम
केणान्यदग्न्याधेयवद्भवति।इयांस्तुविशेषः।सद्यःअग्न्यगारकरणंअरणिप्रहाणंउखासश्चनभवति।अतएव ३०
१गं संस्कारानंअपराह्णेमैत्रावरुणीवशां।नस्तमितेपुरोडाशोडांतंहस्ता।रात्रिंशतपात्रात्तथवंति।ततआधा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नेःद्दहमन्यसक्षांतरं। पूर्वेद्युः अपराह्णे मैत्रावरुणौ वरुणमालमरात्रौ अथपपिस्त्वा प्रातः प्रचारस्ततआरभ्यैतपुन
र्वेस्तोरेवनान्यत्र। नात्रत्रिरश्वावरमुत्सर्गोनापूष्या विति। पुनराधेयमनुविहितमिहानीमग्निहोत्रस्यावसाने
प्रोत्सार्यनूणंवांतरएवगतक्रमेणतद्दंगभूतमुपस्थानमनुविधीयते। सायमाहुत्साः हुतायायजमानोग्नीउ
पतिष्ठतेयांस्तप्रेण। सायमुपतिष्ठतेतसायद्धि हिरेवाउपतिष्ठंतेतिवचनात्। वात्सप्रतितिचोपस्थानक्रियानाम
यघपिचहुतायापिस्तुतं। तथापितुसमिद्धाधानमंत्रकृतंकैमानंतर्यान्नरहंतंतयोन्तरहंतरमेवकर्तेसमः। इुव
राद्ध्यकृतप्रामविषयः पयाहुतेचभाएवर्जेमिति। नवा। नवोपतिष्ठेति। अथयस्माहुपेवृत्तिंतोथयस्मान्तो
पतिष्ठेतेतिविहितमतिषिद्धत्वात्। विकल्पः। स्त्रिलः। स्त्रिहृत्यप्रयंतोस्यपलांपरीतेवित्रावसविति च। प्रक्रमाहे
वत्रिलसिद्धे स्त्रिलरहितगनहणानलस्यानस्मितानामेवत्रिराहत्तिः पित्रावसवितित्रिरेव। संत्वमित्युपतिष्ठज
पतीतिवाकसरोषः एतावंतुतिष्ठनजपसंधा सीनः संत्वमितिवचनात् गांगकुसंधस्येति। एतच्चसंन्निधाना
ध्य

संभ्रक्रमेण

शाखांतरे। कणवा
नां समिदसीतिस
मिदाधानमत्रोत्त
रमुपप्रयंतइत्युप
स्थानमंत्राणांवा
दानू। ५

त्कर्मागभूतं गां प्रतिगमनम् । संनिहितत्वस्य पन्न्यायात् एवं च सति गोपशौ एवैतदुपस्थानं नान्यत्रेति । स ऽ हि ते
सालभते । गामेव गार्हपत्यं गत्वोपतिष्ठत उपस्थेति । अग्नी उपतिष्ठत इति । द्विवचनोपदेशात् अधस्तत्तमाहवनी
यस्य । गां गच्छतीड एहीति । काम्या एते सालभते । ता मेवालभते काम्या एतेति । सोमानमित्यनुद्रुतं प्रत्योपायनव
त् अर्थान्तरेणाहवनीयं च गार्हपत्यं च प्रांक्तिष्ठन्नग्निमीक्षमाणो जपति । सोमानमिति वचनात् । उदकसंस्पर्शेन ।
विधानाच्चानुवाकमिति । पौर्णमासवत्सुत्रं नामग्रहणं । वसुपदेनानुवृत्तं तत्र वेला इहि सर्वं प्रवर्त्तते । नामग्रहणांत
च वास्त्वप्रमिति । भूर्भुवः स्वरिति वा भौ । भूर्भुवः स्वरित्यनेनेन वा मंत्रेणा पौ वप्यग्नी उपतिष्ठेते । कैमंस्तक स एव । क्रमांत
त् विधानात् अस्य च वास्तप्रेण सह विकल्पः यद्वा अहेही धर्ममनुपस्थानमिति प्रष्ठस्वतत्ये आह । तस्मा हेतेनै वो
पतिष्ठेतेति । एतच्च गोपशोपि भवति । नह्यत्र गां प्रतिगमनं स्पर्शानं चास्तीति । प्रवसं [illegible] सर्वोग्नये तिप्रतिमंत्रं । अ
धस्तनोपस्थानसमनं तत्स्यपाठ इति । प्रवसतो यजमानस्याग्न्युपस्थानमभिधीयते । प्रवत्स्यन्यजमानः सर्वा
अभिरन्याममेमयआसततेन्समाप्तेहरगा मांतरे एकरा आव सो वासः प्रवा स ॥ आम्यभाव नरुमे । अनुपस्थिताग्नि ऽल समाप धोनेहैयवे संतत्र सति हपेन
हदा मनसा वाथा निभ मी ति रमासंत मा प्रहे सि ध्यौति वा हावे वानेरेणापतिष्ठत इति प्रतिदिश मग्नी नुपस्थायेति ॥ २ ॥

ऽयेष्ठस्य मासि
ष्या ब्हद्दस्य यावंतो
या भवं तीति शांत
रमाल्पे ५

कर्मेते गोदुग्ध
होमपशो । ह्वेयान
रपशो पि भवती
ति देवः । ९

पूर्वमाहवनीयस्य
ततो गार्हपत्यस्य ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पु ९ नग्नीनुपतिते। नयेत्तिप्रतिमंत्रं। नर्यप्रजांमेपाहीतिचगार्हपत्यंप्रथममुपतिष्ठमानः ततआहवनीयांपुनरेहि
प्याग्नि। मंत्राणांतुलैंगिको विनियोगः नृम्णोहितोनर्योगार्हपत्यः गच्छेमस्याग्नावग्निवसर्जनं। गमनंसामर्थ्याप ति +
रिप्राप्तमेव। वाग्निवसर्गोवसरविधिस्समोच्यते। नागमनस्तुप्रस्थानस्यानंतरमेवभवत्यवसरांतरविधा
नात्प्रवसन्याजमानंकुर्याद्यथाकालमात्मसंस्कारादूर्ध्वमात्रत्वाद्धेतेश्च। प्रोषितोपियाजमानंकरोति। य
थाकालमितिअग्निहोत्रकालेअग्निहोत्रंयाजमानं। पौर्णमासकालेपौर्णमास्यं। एवंसर्वत्र। कुतएतत्। आ
पं त्मसंस्कारात्तद्धेतुश्चायमुद्देशाश्च। महात्मसंस्कारकंकर्तव्यं। यथाव्रतग्रहणंपावनमुदुत्वादिः यजमानस गृणेषुपरः विधि दितिदितिवा गरदे
स्यैसंस्कारः प्रोषितोपियजमानोयजमानएव। यच्चधर्ममात्रंतत्कर्तव्यं। यथाविष्णुक्रमादि। कुतएतत् प्रपु ८ +
एतद्धर्ममात्रं। धर्ममात्रत्वादेव। नह्येतत्कर्मणिसंनिपतितं। श्रुतेश्च। श्रुतिर्यमुभयंतापयतियथाप्रोषितेनापियाजमा
धर्मणिसन्निपते नोपकरोति। ८ नंकर्तव्यं। यस्त्वधूर्तपरेत्याप्यतत्प्रमाद्यति। कस्मिन्त्वास्पहु। ताहुतिर्गृहेयामस्यजुह्वतीतिप्रह्वत्वाह। योज

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वैगसीम:१

क०भा० विष्ठो भुवनेष्वित्स्येवमाघमि धाय। मेनएवैतदाह। मनसैवास्यानयप्रोषितं भवतीति। मनसैवानुचिंतनेनप्रस
३२ श्च भवतीत्समुमर्थं ज्ञापयति। एतस्य चमस्यावाग्पमनं। पुनरेत्समस्यावाग्पमनं करोति। समिस्साणिरनुपेस
कं चिदुपतिष्ठत आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्नि नागन्मेतिप्रतिमंत्रम्। समिद्भिर्गृहीताभिरागच्छति। गुर्वादि
कमनुपेत्यकं चिदाहवनीयाहीनुपतिष्ठते। आगन्मेतिप्रतिमंत्रं। समासेपि च सत्ययमेव क्रमः। स आहवनीय
मेवाग्नउपतिष्ठतीतिश्रुतत्वात्। समिधस्सिसमूहनानि चोपविश्य। चश्राद्धानंतरमेवं निष्ठः समिधः सर्वेस्मिसु
क्तेसस्सुपवेशनं वाचनिकं। परिसमूहनांतृणानामपलुपनमपनयों: अग्नेस्तृणान्युपभिनोतीति। तृणाखं
तरात्। तृणप्रक्षेपरस्परो। तूष्णींवोपस्थानं पूर्ववत्। मेनक्रमेणगच्छताह्रतं तेनैवक्रमेण। स वै खलु तूष्णी एम
मेवोपतिष्ठेते प्रहस्यपत आह। स वेद गार्हपत्यः परिहांमेहमुपागाश्विति स वेदाहवनीयदृतिच। एत्स्यं च पूर्वेव ३२
दैवयेनक्रमेणगच्छताह्रतं। ग्रहामावीभीतेतिगृहानुपैतिक्षेमायवरंतिप्रविशाति। गृहानेव। अतऊर्ध्वं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

पुत्रादीन् १ स्यांतं पुत्रदर्शनं तज्जपादि प्रवर्तते। नहि ॥ स्यादुद्धृतस्यानुकामः ॥ अ॰ इत्यत्रांतरपाठक्रमात्। वास्तमोपस्थानमुक्तमिद
नीमवसरप्राप्तमग्निहोत्रमनुविधीयते। उद्धरेति यजमानो ब्रूयात्सायंप्रातरग्निहोत्रे। एतच्चाध्वर्युहोमपक्षे। स
यं होमपक्षे तु स्वयमेवोद्धरणमिति प्रैषाभावः। अग्निहोत्रग्रहणाच्च सत्यप्युद्धरणे पौर्णमास्यादिषु न भवति। सायं
रं भं प्रातरपवर्गमग्निहोत्रमिति सायमभिहितत्वात् मा भूत्प्रातः प्रैषाभाव इति प्रातर्ग्रहणं। तत्कुतः आचार्या
नाअस्तमिते अर्थे ६ भिप्रायात्। श्रौतविधौ प्रधानकालत्वादिति। [illegible] गार्हपत्याहवनीययोरुद्धरणमनस्तमितानुदितयोः गार्हपत्या पसं ५ सर्वेषामपि विशेषः।
आहवनीयः ५ वेत्सं गच्छति गार्हपत्यादि सम आत्मनो भवतीति श्रुत[illegible]त्वात्। अनस्तमितानुदितयोः इति ग्राहकत्वात् उदितहोमि
प्राङ्मुखः पक्षे उक्तः। स्वरामुखं प्राङ्मुख सोद्धरणं। ७ नामपि अनुदिते एवोद्धरणं। प्रत्यङ्मुखो वा सायं निरस्यात्। तस्मिन् सायंप्रातर्होममेके तस्मिन्न[illegible] सङ्मुख नि
हिते एके सायंप्रातर्होमं कुर्वन्ति। एके पुनः प्रातरुद्धरंति विकल्पेन श्रुतत्वात्। नित्योदक्षिणाग्निः सचरक्षिणा वा
आमणाय १ स ॥ हरेदित्यस्मिन्पक्षे। नित्याधिकारो पञ्जिज्ञी विषयेऽस्माह। सर्वेग तश्रितयः नित्या भवंति। धार्यो गतश्रिय इति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५ = अप्रदक्षिणमुत्तरतः ७

णे दक्षिणेनाप्रवेशनमग्निहोत्रेष्टिषु अंतरेणापराग्नी गत्वा दक्षिणेनैवेति । अप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः । अतः इष्टिष्वपि रिक्तकर्मसु आध्वानादि भूपरिभा
षानभवतीति गम्यते ॥७॥ ॥७=दक्षिणाग्निं दक्षिणेनाप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति ॥७॥

क० भा० वचनात्तं गत्वा श्रीस्त्रिश्च प्रास्त्रीः यं प्रतिगतास्त्रीः एवं हि शुश्रूषते । त्रयो ह वै गतश्रियः ब्राह्मणः शुश्रुवान् क्षत्रियो वि
ग्रामाधिपः २ जयी राजा वैश्यो ग्रामणीरिति । सहावाहरणं । दक्षिणाग्नेरधिकारात् । दक्षिणाग्निं प्रकृत्याह । अहरहर्वै नमाहरे
३३ अर्थाद्वितीयेऽल्पकाले धारणं दक्षिणाग्नेः ३ युरिति । एकेषामुपवसथ्ये उपवसथ्य एवैनमाहरेयुरिति वचनात् । न वावसितेषामवावसिते तेनैव माहरेयुरिति वच एते सन्ध्या अत्र व्यन्तरालकाले धारणं २
नात् न व्यावसिते वैसुक्तं । तस्मिन्पचेयुरमाः संतस्मिन्नवावसितात्तते पचेयुरमाः संतस्मिन्नवैयुक्त ब्राह्मणा
अप्रदक्षिणमुत्तरतः ७ उत्तरतः पश्चारः ७ अश्नीयुरितिवचनात् । पाकयाभावेन तः पयोधिः श्रयितवैवब्रूयात् । तत्र यजमानः अध्वर्यो अधिश्रयणे कर्तव्ये
ते । न ब्राह्मणं पायपितवै ब्रूयात् । तच्चाध्वर्युः प्रत्याह । पायनेयजमानस्याधिकारात् । अंतरेणापराग्नी गत्वा दक्षि
णेनैवाप्रदक्षिणमाहवनीयं परीत्योपविशति यजमानः वचनात् । अप्रदक्षिणं गमनं । पत्नी च पूर्ववत् । प्र एप
त्यग्दक्षिणतो गार्हपत्यस्य । ब्रह्मा यजमानश्च पूर्ववत् दक्षिणतो यजमानयोरासनेदृति । पौर्णमासे परिभाषितं ३३
नक्षत्रयाते नरणद्धे न २ वैतिनानदृतिदृश्यते । अपरेणाहवनीयं कूर्चं निदधाति । कुशानां । कूर्चशब्द आसनपदवाची दृष्टः । कूर्चोऽदुपाव राजसूयहोमे

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

दृढगवैः

सर्पन्नुवाचेति। तथा हिरण्मयेवाकुर्चे हिरण्मयेवा फल इति। स्रुवश्चैतद्धासनं कुर्चे निधायेति वचनात् कुशाना

मतं काग्निहोत्रे आहवनीय एव परिस्तरणं १

मपि वैकल्पिकत्वात्। तदेव कार्यं। परिस्तरणं वा सर्वेषां प्रागुदगभिरुदगग्रान् दक्षिणाग्रान् करोतीति श्रुतेः परि

स्तरणमाहवनीयस्य प्रागुदग्रैर्दर्भैः प्रागुदग्रैश्च दर्भैरेवं हि मन्तं काग्निहोत्रे आवनीयं प्रदक्षस्यभ्रूपत्ते अ दृष्टं काग्निहोत्रे २

पवामूल्लुदीनां ग्रन्थाणि तृणानि भवन्ति दक्षिणाग्राणि तानि करोतीति वचनात्। अमुनी चापि अग्निहोत्रतृणा स्रुच्ये

नेतनघ इति तत्र प्रागुदग्र[illegible]भिस्तरैरेतदुपपद्यते इति। मृतकाग्निहोत्रे आहवनीयेतत दृष्टमिहापि तस्यैव परिस्त प ५

होमान्धारणे लभ्रण कार्पिस्य सर्वे घ विशेषात् २

रणं। कार्याविशेषात्। आहवनीयं पर्युक्ष्योदधारां निनयत्यागार्हपत्यात्तं च[illegible]। ततो दक्षिणाग्निं पर्यु तं च[illegible]

क्ष्यतीति। प्राक्संस्थे पि पर्युक्षणे गार्हपत्यसमनन्तरमेव दक्षिणाग्नेः पर्युक्षणं। अन्ये तु ततो दक्षिणाग्निमिसु

क्ते। हुते च धारावर्जं। पर्युक्षतीति वाक्यशेषः। तत्र प्राग्व्रतविसर्गात्। व्रतस्य हि पदार्थधर्मत्वात् पर्युक्षणमपि

हि पदार्थ इति। अग्निहोत्री रोहयति पूर्वस्या मशुद्रेणस्याः सामार्यद्धसामूर्ध्वे कपालाभ्यां दक्षिणतः प्राचीमु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क०भा०

३४

दीचीवा। अग्निहोत्रशब्दः कर्मवाची। तन्निहितसाधनभूते द्रव्ये दृष्टः। तदग्निहोत्रमस्यां दृष्टमस्यां विद्यते से

यमग्निहोत्रिणी। अत्रापि मतुप्लोपे कृते अग्निहोत्रीमिति भवति। तथा च दृश्यते। यस्याग्निहोत्री दुह्यमाना वा

श्येतेति। पयस्यपि च। अग्निहोत्रशब्दो दृश्यते। यस्याग्निहोत्रं दुह्यमानममेध्यमापद्येतेति। पुंवत्साभी। तिवचना

प्रयोजकप्रयुक्तः॥

त् तस्माद्दृश्यपुंवत्साग्निहोत्री स्यादिति। अभूद्रेणेति वचनात्। दोहयतीति किमिति चेत्। तेन गां धुक्ष्वेति प्रैषदानं स्या

त्सामार्यकृतत्वं। आर्यशब्देन त्रैवर्णिक उच्यते। स्यात्सामिति च लिंगात्। यदि घुनीचीः स्यात्तीस्या घद्दिशाभिपद्येतेति

ऊर्ध्वकपालायां न तिर्यक्कपालायां। दक्षिणतोवस्थितां प्राचीं दोहयंती। उदीचीं वेति। तुल्यत्वात्। ननु

परिभाषितत्वाद्वाच्यमेतत् प्राचीमुदीचीं वेति। कैते धर्मः सरस्वदोषः। एवं च सान्नाय्ये गवां न दृष्टि। पूर्वेणाहव ।अत्रदृष्टम्

नीयमाल्दस्य गार्हपत्ये धिश्रयत्युत्तरतो निहृत्यांगारान्। पूर्वेणाहवनीयमिति वचनात् गार्हपत्यग्रहणं च नि ३४

यमार्थं। उत्तरतो निहृत्यांगारान् निस्संगारान् निरूह्य मंत्रैर्वा ऽवसरे स्यात्। लघु पदेन्यात्। आस्तु स्याधिश्रयतीति

आर्यकृतिः तस्यां त्रैवर्णिकेन घट्टिता यांत्रिक्यादितायां स्थाल्यां ५ परिभाषायां तु कर्म धर्मः सः कृत तु विधर्मि गोकर्मेनं दोहनं ७।

अग्निहोत्रे पुंवत्सामिति विशेषोपादानात् अन्यत्र ऽनियमः ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नबाश्रुतिविरोधात्तथ एवैतेगाराग्निर्हृताये धिश्रयिष्यन्भवतीति। अतः पूर्वेतरं निर्हरणं। तत आहर
णमिति। अधिश्रयणं च श्रपणार्थं। सुशृतेन जुहोतीति वचनात् लिंगाच्च। उत्तपोष्णं विष्यंदमानं माह
त्तमित्येवमादि। एतच्चाचार्येण प्रायश्चित्तेषूपनिबद्धं। रुद्रः पुनरधिश्रित्यैव जुहुयादिति। अतश्च विकल्पः
पयसेपर्यैतीयतो मे२ एवमन्यत्रापि होमार्थस्याहरणं। एवमेव पूर्वेणाहवनीयं पर्यैवातीयाद्दैहोमार्थस्याहरणं कर्त्तव्यं।
दक्षिणेन नैवौषधं। औषधं व्रीहियवाहितदाहवनीयं दक्षिणेन वानीयते। तत्प्रतियोगादुत्तरेण वा। अतश्च याग
स८ हारनियमो गम्यते। तस्मिन्हूति दक्षिणेनाहवनीयमुत्तरेण वानयनं संभवति। तत्र दक्षिणेनानयने प्रदक्षिणोप
चारात्तमसुनुग्रहः उत्तरतस्तउपचारो वैयज्ञेरस्तुत्तरेणाहरणे श्रुसुतुग्नहं बलीयस्त्वाच्चोत्तरेणैवेसवधार्य स्म स्पेक्षाद्युपाशु तेर्बलीयस्त्वात्
ते। हरणे नाव ज्योत्स्नासिद्धाय पुनरवज्योत्स्य निधार्यं त्रिरुदहासयस्त्रुस्व तदधिश्रितं द्रव्यं तणेनाव
ज्योतयेत्। अर्वाक्ज्योतनं च दृष्टार्थं। तदवज्योतयति शृतं वेदानीति। अतश्चाधिश्रयणाभावे तं दुग्धाहाव

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कं०भा० स्वज्योतनं। अथासेकोपि चरुहणार्थः उदकस्य हि सुमोपथास्यान्नपयसः इति। पुनः स्वज्योतनं च उदकस्यपसं

३५ विसर्थं। न च पयस्यम्बा सुदकासेको विरोधात्। अवज्योतनं तंत्रेण भवति। ते पुनरुदकासेको न भवत्येव

विरोधात्। निधाय्यं त्रिरुह्वास्यपत्सुरगः इति। णमुलर्थं। ततश्च मुल्का मुक्त्वा त्रिरुह्वासयेत्। तथा च सूत्रं त्रिरहो

त्रेश्रूयते। न त्रिः प्रतिष्ठापयप्रहरति यः त्रिः प्रतिष्ठापयं द्वे विवक्राकुर्यात्। अस्तमिति जुहोति प्रधानस

मैथ ५ न्निधेश्चोद्धरणादूर्ध्वं मस्तमितएव कर्तव्यम्। उद्धरणमात्रे हि एव वचनमनस्तमितउद्धृतौ इति। वैकंकतः

स्रुक् स्रुवं प्रतप्य पाणिना संमार्ष्टि होमार्थत्वात् वैकंकती स्रुक् प्राप्तोस्येव। स्रुवार्थोपमारंभः। पुनः प्रतप्यो

न्नेष्यामी स्वाहेत्युन्नयेति यजमानस्तिष्ठं प्रस्वाहा। चतुः स्रुवानुन्नयति। चतुर्गृहीतं च होमद्रव्यार्थं उभ राम

यत्रोपयोगात्। अतश्च नाशे चान्यतस्यापि प्रयोजकत्वं। प्राशनं तु शेषसाध्यस्तोरप्रयोजकं। तथा च लिंगं। स ३५

यस्तु विपर्यासेन स्थितं तद्ग्निहोत्रोच्छिष्टमिति। स्यात्सां परिशिनष्टि तद्ब्राह्मणः पिबेत्। अब्राह्मण प्रतिरोधा

आपस्तंबः। वैकंकतस्रुक्होत्रहवणी बाहुमात्रप्रदेशमात्री वा प्रस्ताह इति रिति २
१ प्राणीमानाशेन्य शेषश्च साध्यवत् दप्रयोजकं २

कात्यायनः। यतन्सं म्यक्भाव्यं तेनभ स्वर्धीणि सर्वतः।। नेच लौकिकत्वापे लिता... सायस हुयतो।। १।।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अंग लयाध्वंतदितायांधारयन।

अंगुलयाध्यंतरितायां धारयन् ॥

+ वार्श्री मध्यध्विगार्हपत्याहवनीयः हरति मुखमात्रे धारयन् ॥ ह्रस्वदण्डपरिसमिद्ध्यं धारयन्वार्श्री ॥ नगु +

स्वकूर्दडोपरिसमि मिद्ध्यं धारयन् ॥

प्रोपयमारंभः तद्दृष्टंनां ब्राह्मणः पिबेदिति वचनात् तूपरि समिधं धारयन् म अनेनिगृस्योदृत्वोपविश्य समिधाहीतुगु
ष्ठगुल्यलत्तासंबंधिनी ॥ अध्वधिश्रावृः सामीप्येनुपरिभावित्व ॥ गार्हपत्यादाहवनीयं हरति ॥ मुखमात्रे स्रुचं
धारयन् अनेनिगृह्योदृत्वोपविश्य समिधमादधाति अग्निर्ज्योतिरिति गार्हपत्यादाहवनीयो मयेनिगृह्य
नीचैर्गृहीत्वापुनरुद्धृत्य मुखमात्र एवत्वोपविश्य समिधमादधात्यग्निर्ज्योतिषमित्यनेन मंत्रेण ॥ समिदाधा
नं दृष्टार्थं ॥ अतश्च नैमित्तिकेषु कुशास्तं वारिषु न भवति ॥ प्रदीनामपि जुहोति अग्निर्ज्योतिरितिसज्जूरितिवा
विकल्पः श्रुतेः अग्निर्वर्चस्तिब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ जुहुयादिति वाक्यत्रोपः कुर्वैनिधायगार्हपत्यमवेक्षते होष्य
न्नसिनः ॥ कालद्वयोपादानसामर्थ्याद्विकल्पः होष्यन्वा अस्मिन्वा कालेतरतिहोष्यन्ता अवेक्षणमनुपघेवद्धु
चं ॥ सोनुपस्याघपूर्वामाहुतिं जुहोतिरितिवचनात् ॥ तूष्णीं उत्तरां भूयसीं ॥ एवैकनीपरश्च पूर्वामाहुतिं जुहो
ति भूयश्चोत्तरां ॥ उत्तरात्राहुश्च देवा परोपि दृष्टमः ॥ अथयोत्तरा विष्टकृद्राजनमेवसांतस्मात्रामुत्तरां दे

नाभिदेशं प्रदि ति ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ०भा० जुहोतीति। भूमिं दर्भैः स्रुचि परिशोषयतीति दर्भाकाशोषः द्विः प्रकंप्य निदधाति। स्रुवं कूर्चे। उपसद्य स्रुवं कूर्चे निमार्ष्टि
३६ नमो देवेभ्यः स्वधानेन मंत्रेण। स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणतः उत्तानं निमार्ष्टि। अथ उपस्तरणं। उपमार्जनं च स्रुगग्रस
मध्ये दर्भस्य विद्यमानत्वात्। स्रुगग्रमुपमज्य कूर्चे स्पात्रे प्रदेशे निमार्ष्टि नमो देवेभ्यः स्वधा इत्यनेन मंत्रेण। स्वधापि
तृभ्य इति दक्षिणतः उत्तानं निमार्ष्टि। अतश्चोत्तानेनैव पाणिनोपमार्जनं। अपामुपस्पर्शनं पित्र्यत्वेपि सति अ
प्राचीनावीतीति ५ यज्ञोपवीती सादितमुत्तराये। एतयोश्च पुष्टिकामः स्थाल्याः स्रुवेण हुत्वा पुष्टिमिति अनेन मंत्रेण। एतस्मा पुष्टिका
मो जुहोति। चतुर्थ्याद्दृप्युष्टिकामश्च स्थाल्याः स्रुवेण हुत्वा पुष्टिमित्यनेन मंत्रेण गार्हपत्ये। तूष्णीं द्वितीयां। अग्नये।
न्नादाय अन्नपतये स्वाहा हेति दक्षिणाग्नौ जुहोति। तूष्णीं द्वितीयां। अनामिकया द्विः प्राश्नाति। होचं दर्भं। उत्सृप्य ११
निर्लेखनमोत्तिं च निदेवं जिन्व पितॄं जिन्व तत्र यामुद्दृश्यति। समस्त्रर्षीं जिन्वेति। उत्सृप्येति पात्रांतरं नीत्वा ३६
स्पिपिहितस्यार्थे। समुद्रक्षणे भक्षयित्वा। दर्भेण पात्रं निर्लिख्य। लिह आस्वादने। जिह्वया आस्वादयति। आचम्य ततउ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समन्वेषपयिशीश्रतेस्वाहाद्यथिव्या अग्नतंजुहोमिस्वाहा प्रति अग्नतंजुहोमि स्वाहेति ॥ चतुर्थीं स्रुचं पूरयित्वा कूर्चस्थाने त्रिः स्रुतो निषिंच

सिंचति। द्वे वां जिन्व पितृं जिन्वेति ततीयामुद्दृत्य सप्त ऋषीं जिन्वेति। तृतीयामिति श्रुतिविषयं। ततश्च भेदेन द्विः
हुत्वा पूर्वं ततीयं पुनः उद्धृत्य [illegible] सिंचति। चतुर्थी च कूर्चस्थाने त्रिः हुतो निषिंचति। अग्नये पृथिवीक्षितरसेव
माशिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं वाक्यभेदात् स्रुक्स्रुवमाहवनीये प्रतप्य निदधाति। गार्हपत्ये संकल्पे प्राप्ते एहवनीयमु
च्यते। समिध आदधाति सर्वेषु यथा पर्युषितं दुःसमिद्भ्यसीति। सर्वेष्वपि षु यथा पर्युक्षितमिति क्रमार्थं। स चायं
मंत्रो ब्राह्मणहस्तात् द्विषु समवेतवचनत्वात् द्विपरि[illegible]म्यते। न तु च महत्तो विपरिणामो न मुज्यते। यागसाधनभू
नैमित्तकफल-यथस नत्॥८॥ ता[illegible]ग्निविकारत्वात् शेषः वाग्यतो दोहप्रभृत्याहोमात् स्थी। होता चेत्। श्री होत्ता प्रत्यस्तमिताः वपवार्थ इति
तथाध्वर्युरुच्यते। वेष्ठव्रोयधर्मः यदि वाग्यतो यद्वा वाग्यत इति। अतश्चाध्वर्योर्दोहप्रभृति वाग्यमविकल्पः क
र्तव्यः प्रातर्जुहोत्यनुदिते। सायंहोमोनुविहितं रहानी। प्रातर्होमस्य विशेषानुकथनं क्रियते। प्रातर्जुहोत्यनुदित
इति। अत्र च यत्र यत्र प्रातर्ग्रहणं तत्रैव प्रातरितरग्नि सामान्यं। किं चिरधस्तादभिहितं किं चिरत्र। तच्चोभयोरपि हो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ०भा० मयोर्हेष्टत्वं। तत्रैवमभिधीयते। कर्मैकत्वख्यापनार्थं। सायंप्रातरपवर्गमिदमेकंकर्मेति। तत्कुतः अग्निहोत्रं
३७ जुहोत्यभिधीयमानं जुहोति प्रातर्जुहोतीति कालविधानं। यथा दध्ना जुहोति पयसा जुहोतीति होमानुवादेन
द्रव्यादिविधानं। तथाग्निर्ज्योतिरिति सायं सूर्यो ज्योतिरिति प्रातः एवं सति सायंप्रातः संबद्धहोमविषयोऽग्निहो
त्रशब्दस्तेन विशिष्टदेवताकालीनमिदमेकं कर्म। तदेतद्धि नियुज्यते। अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति। आग्ने
यी सायमाहुतिः सौरी प्रातराहुतिः सायं जुहोत्यग्निर्ज्योतिरिति वचनात् अथ प्रातः सूर्यो ज्योतिरिति। अग्रका
लभेदात् संगतो भेदेनानुष्ठानं। तदेतत्सूत्रकारेणापि प्रदर्शितं। आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वादिति। एवं च सति कुं
कर्मणो युगपदभावः ७ उपाप्निनामयनादिषु प्रधानाः हुतिभेदेन अंगानि तु तंत्रेण कालैकत्वात्। तथा च सूत्रकारेण केचिद्धर्माः सायं राम
होमसन्निधौ विहिताः केचित्प्रातर्होमसन्निधौ विनिकर्मैकत्वख्यापनायैव। अंतरेणापरामीमांसां ह्यभिधेयेन ३७
यथैवसायोम्सं—परो म हेतः सएव प्रातः। संप्रदायाद्विनिश्चयो य ७ वा प्रदर्शितं गार्हपत्यं परीत्योपविशतीति यजमानः स चायं सर्वेषां साधारणः प्रातरित्येव विद्धो पितत्वात् प

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीचयथादेशं।योयथादेशःप्रदेशांतरेविहितःप्रत्यग्दक्षिणतउपविश्यांगाहेयस्यस्येतियत्नपर्वेयानंचविधी
यते।अथाचमनाःवस्त्रविधिस्तथा।अथाचमनंविधिर्वोभयत्र।अपआचमनतिदृशिरसीति।अपआचाम
सकृदाचमनं ३ तियजमानोधृष्टिरसीत्यनेनमंत्रेण।वाचंविसृज्यपुनराचामेनतिविष्णुरसीति।वाग्यममस्यचपदार्थधर्मेतास्त
र्यांतेविसर्गःअतश्चपूर्वेणोत्तरभक्षणेनवाग्यमनंउत्तरेणविसर्गः।विसर्गस्तुग्नहपूर्वकत्वात्मंत्रलिंगाच्च।
सत्येनअग्रतराद्वेनवाङ्नियमोविधीयते।तस्यचविसर्गंभ्रागतीस्पिःक्रमात्उन्नयामीत्याहप्रातःउन्नेष्यामी
ससयस्यानेउन्नयामीति।प्राकृतः६हृत्वःसमिसत्सुभक्षणं।आदचोभयत्रवा।वेष्णुकत्वात्उभयत्रवाप्राः६संस्थ
समिसत्सुभक्षणंधाराभवति।अग्निःसप्तर्वैःसायंहोममंत्रेषुयत्राग्निशब्दःस्तत्रसूर्यशब्दःप्रयोक्तव्यःसमा
म्नायप्रदर्शनार्थंचैतत्।समाम्नायेयत्राग्निशब्दस्तत्रसूर्यशब्दःप्रयुज्यते।नाऽपराऽग्निकयोरपिहोम
मंत्रयोःराम्नुपसन्नाहूति।वा।अग्निःश्रद्धेउपसेतिवाप्रयोगःअहूतिवा।ज्योतिःसूर्यरतिवाप्रातःअनेनमंत्रेण

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ०भा० प्रातर्होमः। तत्र च परिगणितो हुतमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरित्त्वहा प्रातरः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यं वा इति वा जुहोति। एवं हि
३८ श्रूयते। अथ प्रातः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति। पुनश्चाहाग्न्यप्रात। ज्योतिः सूर्य इति वा सूर्यो ज्योतिः स्वाहे
ति। अतश्च प्रातर्मन्त्रौ विकल्पितौ। प्रथमास्तमितेऽनुदिते च स्वर्गकामस्य। अस्तमितमात्रे उदयस्त्विदृष्टे
च स्वर्गकामस्य जुहुयात्। सत्यां गुणफलसंबंधो न कर्मफलसंबंधः। तेनोपयेतां जुहुयादित्यतिप्रातरा
युःकामस्य। तमोऽस्यागमे सायमायुःकामस्य जुहुयात्। विमते च नक्षत्रे प्रातः। अन्तःपर्यन्ते पशुकामस्य सायं
प्रातः सायं प्रविष्टेषु पशुषु पशुकामो जुहोति। प्रातश्चानिष्क्रान्तेषु। गृहानेश्रीकामस्य प्रातः। गृहानेजनपदे
श्रीकामस्य जुहुयात्। प्रथमस्तमिते धूप्यमाने प्रजासु निहसेव सहसान्नमत्स्यतः। प धिदृमात्रे धूप्यमानेवाग्नौ एप
योना प्रजासु निहसेवन्नमत्तुमिच्छति। स एवं स्वरूपेऽग्नौ जुहो। तच्चैतत् क्षत्रियविषयं। न ब्राह्मणवैश्ययोर्जेन ३८
पदस्य संभवः। भूमिष्टः विधिगृहीतेन सहस्रां। योना मगृहीतेव। अधिष्ठायैवान्नमत्तुमिच्छति। स एवं स्वरूपे

CC-0. In Public Domain Kasikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

आलापसर्पंति।१।

+ग्रामहस्तः॥ अथयत्रार्चींषि विप्रसर्पयंति तत्र मैत्रेण ग्रामजुमि+

ग्नौ जुहुयात्। तच्चैतत्क्षत्रियविषयं। न ब्राह्मणवैश्ययोर्जनपदस्य संभवः स्यात्। एतदपि क्षत्रियविषयमेवोक्तहेतु

प्रतीस्यशर्हतिपा
ठांतरं २

त्वात्भंडरी तन्मेश्रीयपर्यास्कामस्य। अथयत्रैतत्प्रदीप्ततरो भवति तत्र श्रीयशस्कामो जुहुयात् तच्चैतत्पूर्णत्र

यविषयंमपि भवति। अर्चिःप्रसवापे मैत्रेण [illegible]ठन जुहोति। एतदपि सर्ववर्णविषयमेव। अंगारे सुवाक

स्यमानेषु ब्रह्मवर्चसकामस्य। जुहुयात्। तच्चैतद्ब्राह्मणविषयमेव। न ह्यन्यस्य ब्रह्मवर्चसेन संबंधोऽस्ति। पयसा

स्वर्गकामः पशुकामो वा जुहोति। यवाग्वा ग्रामकामः तंडुलैर्बलकामः दध्नेंद्रियकामः अनधिश्रयणं वस्तु

ति सामर्थ्याभ्यां। न दध्नाधिश्रयेदिति श्रुतिः सामर्थ्यं च दधित्वमेवापैति। श्रुसुपाहानेति सामर्थ्याद्ग्रहणं क्रिय

माणं तंडुलार्थं भवति। दध्यधिश्रयणप्रतिषेधश्च लिंगं। अनुवाहोस्यं। घृतेन तेजस्कामो जुहुयात् संवत्सरं

जुहुयादेतेषामेकेन कामसंयोगे। एतेषां द्रव्याणां कामसंयोगे संवत्सरं जुहुयात्। एवं किल कामः समृध्यते

संवत्सरं मितावै व्रतचर्येति श्रुतत्वात्। सायंप्रातर्वा। वाशब्दाः सर्वे विपरिवर्तंते। सायंप्रातर्वा कामसंयोगेन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृ० सा० जुहोति न संवत्सरं। अग्निहोत्रं हि सायंप्रातः परिसमापनं। तत्र चायं गुणफलसंबंधः तस्मात्सायंप्रातरेवेति सं
३९ वत्सरं संमिता वै व्रतचर्या स्यमस्य विषयो येवाहः अग्निविकल्पेषु संवत्सरे ष्यते। तत्र ध्यग्निविकल्पा न प्रच्छ
स्याह। एतेषामेकं संवत्सरमुपेत्से हिति। दक्षिणेन प्रवेशान अग्निहोत्रे विधिः। अयं च द्वारनियमो अग्निहोत्रे रच्यां
तत्रैव हि श्रूयते इति। सायंप्रातराहवनीयस्यासीनोपस्थाने। यदेव सायंप्रातराहवनीयमुपपर्युतिष्ठते उपचा
रादिति वचनात् पूर्वमुपस्थापनं पश्चादासनं। अत्राचत्तरमिति तिष्ठन् पूर्वमासनमुक्तमाचार्येण। तद्युक्ते
तदुपस्थानं प्राक्पर्युक्षणाद्भवति। हुते हि पर्युक्षणमुक्तं। हुते च धाराएव वर्जमिति। उपस्थानेन च पूर्वमक्रियमाणे
हुतत्वात् औपचारिकत्वात् वा तस्मोपस्थानं। तस्मात् पूर्वं ततः। काण्वानां हि समिदाधानं मंत्रसमनंतरं वा तत् राम
प्रमंत्राणां पाठः। अन्वासनं वा गार्हपत्ये। अथ यदेव प्रतिपरेत्य गार्हपत्यमास्ते वा ऽनेनैवेति वचनात् संप्रजन्य ३९
नसोपस्थानं दक्षिणाग्निं। अथ यत्रैव संप्रजज्ञन्वाहार्यपचनमुपसमारोहति। तत्रैव तत्परिसमाप्तौ तारकालं अ

CC-0. In Public Domain Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

क० भा० तीसन्निष्क्रमणं। अनग्निं त्वा प्रातर्मुहूर्ते सभासनं समस्य। अथ प्रातरनग्नित्वा मुहूर्ते सभायामासित्वा
पिकामुपस्पर्शयेदिति वचनात् भस्मोद्धृतौ मुपेयात्। अथ यत्रैव भस्मोद्धृतमुपनिगच्छेत्तत्रैव तस्योपस्थानमि
४० ति। एतच्च पाठानुसारेणैव। स्वयं वा जुहुयात्। अध्वर्युर्वेति विकल्पः। उपवसथे नियमः। स्वयं होमित्वा। उपवसथे दैनियमः २
सधथ्ये सौणि मा स कृतउपवस [redacted] सथदिन से ५ चार्थे हों मः १२ सा। स्वयं हि वं विहः स्वयं मुपवसथे जुहोतीति वचनात् स चायमुपवसथसंयोगेनैव नियम इति। इति उपा॥
ध्यायकर्क्कटीका सापन भाष्ये चतुर्थोध्यायः॥ ७॥ ग्रंथसंख्या १५० ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७॥

राम
४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=10.02.20 16:09
,TRANSFERRED=2020/02/10 at 16:17:59
,PAGES=81
,TYPE=STD
,NAME=S0002781
,Book Name=M-2697-KATYAYAN BHASYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection